Έρευνα: Τα Συναισθήματα της Κρίσης & η Ιδεολογία της Λιτότητας

Βαγγέλης Λαγός

Οι οικονομικές και πολιτικές κρίσεις είναι περίοδοι έντονων ατομικών και συλλογικών συναισθημάτων.[1] Η κρίση στην Ελλάδα δεν αποτέλεσε εξαίρεση. Κατά τη διάρκειά της, έντονα, αντιφατικά ακόμη και συγκρουσιακά συναισθήματα κατέκλυσαν τον δημόσιο χώρο και λόγο. Ο φόβος, η θλίψη, η οργή, η ντροπή, η ενοχή, η περιφρόνηση, το μίσος και άλλα συναισθήματα, στις διαφορετικές εκδοχές και εντάσεις τους, αποτυπώθηκαν, συζητήθηκαν και έγιναν αντικείμενο πολιτικών και πολιτιστικών επεξεργασιών και χειρισμών σε πλήθος κειμένων και λόγων που κατέκλυσαν τη δημόσια σφαίρα.

Το παρόν κείμενο[2] επιχειρεί να αναλύσει τους τρόπους με τους οποίους αποτυπώθηκαν και έγιναν αντικείμενο δημόσιας επεξεργασίας και ιδεολογικο-πολιτικής χρήσης τα συναισθήματα της θλίψης, της απογοήτευσης, της απαισιοδοξίας, της ντροπής και της ενοχής στον δημόσιο λόγο των κεντρώων-φιλελεύθερων υποστηρικτών της λιτότητας κατά τη διάρκεια της κρίσης. Για τον σκοπό αυτόν, ανατρέχουμε, μέσω κυρίως του διαδικτύου, στα κείμενα του υπέρ της λιτότητας κεντρώου-φιλελεύθερου λόγου που δημοσιεύτηκαν κατά την περίοδο 2008-2017 αναζητώντας την ιδιαίτερη «συναισθηματική κουλτούρα»[3] που τα διαπερνά και τα συγκροτεί. Η ιδιαίτερη, στον κεντρώο-φιλελεύθερο λόγο της κρίσης, «συναισθηματική κουλτούρα» αφορά στα ιδεολογικά περιεχόμενα, τις αξίες, τις στάσεις και τις πολιτικές χρήσεις που αυτός ο λόγος ενεργοποίησε και προέταξε κατά την επεξεργασία, τη διαχείριση και τη χρήση των συναισθημάτων που οι φορείς του άρθρωσαν στα κείμενά τους στο πλαίσιο της δημόσιας ιδεολογικο-πολιτικής διαμάχης για την κρίση.

Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να διευκρινίσουμε ότι το κείμενο αυτό δεν ασχολείται με τα συναισθήματα που πραγματικά βίωσαν οι φορείς του δημόσιου κεντρώου-φιλελεύθερου λόγου για την κρίση και την λιτότητα. Το πεδίο της έρευνάς μας περιορίζεται μόνο σ' εκείνα τα συναισθήματα που οι κεντρώοι-φιλελεύθεροι ζηλωτές της λιτότητας διατύπωσαν άμεσα ή έμμεσα στα κείμενα (άρθρα γνώμης, σχόλια, ομιλίες, συνεντεύξεις, δημόσιες συζητήσεις κλπ) που δημοσιοποίησαν κατά τη διάρκεια της κρίσης και της κοινωνικο-πολιτικής σύγκρουσης γύρω από τη λιτότητα.

Από αυτή την άποψη, η ανάλυσή μας δεν αφορά στα ίδια τα συναισθήματα που βιώθηκαν από τους κεντρώους-φιλελεύθερους διαχειριστές των κοινωνικών αναπαραστάσεων, αλλά στον λόγο εντός του οποίου αυτά αρθρώθηκαν. Έτσι, για παράδειγμα, εδώ δεν θα μας απασχολήσει ποια συναισθήματα, σε ποια ένταση και έκταση, με ποια διάρκεια, αφορμή ή αιτία και σε ποιο κοινωνικο-πολιτιστικό πλαίσιο βίωσαν πραγματικά οι κεντρώοι-φιλελεύθεροι διαχειριστές των κοινωνικών αναπαραστάσεων (δημοσιογράφοι, δημοσιολόγοι, σχολιαστές, αναλυτές, διανοούμενοι, πολιτικοί) που υποστήριξαν τη λιτότητα κατά τη διάρκεια της κρίσης, αλλά μόνο **ποια συναισθήματα επέλεξαν να συμπεριλάβουν και να διαπραγματευτούν στον στρατευμένο δημόσιο λόγο τους,** με ποιες αξίες και στάσεις τα συνέδεσαν, με ποιους κοινωνικο-πολιτικούς σκοπούς τα συσχέτισαν, αλλά και πώς τα διαχειρίστηκαν και τα χρησιμοποίησαν στον ευρύτερο πλαίσιο της κοινωνικο-πολιτικής σύγκρουσης για την κρίση και τη λιτότητα. Από αυτή την άποψη, γίνεται φανερό ότι δεν πρόκειται για μια ψυχολογική προσέγγιση με την αυστηρή σημασία του όρου, αλλά για μια ποιοτική, κοινωνικο-σημειολογική, ανάλυση του κεντρώου-φιλελεύθερου δημόσιου «συναισθηματικού λόγου» για την κρίση και την λιτότητα.

> *Πρόκειται, δηλαδή, για μια ανάλυση που επιχειρεί να διερευνήσει τη δημόσια, ήδη για τον Αριστοτέλη, πολιτική λειτουργία και χρήση των συναισθημάτων στο πλαίσιο των κοινωνικο-πολιτικών συγκρούσεων.*

Ο κεντρώος-φιλελεύθερος υπέρ της λιτότητας λόγος δεν έπαψε στιγμή να καταγγέλλει και να απαξιώνει ως «άλογες» και «συναισθηματικές» τις αντιδράσεις και αντιστάσεις που υψώθηκαν απέναντι στις πολιτικές της λιτότητας επαναλαμβάνοντας ακούραστα την αφοσίωσή του στον «ορθολογισμό», τη «λογική» και τον «ρεαλισμό» της εκσυγχρονιστικής-εξευρωπαϊστικής λιτότητας. Στο πλαίσιο αυτό, οι κεντρώοι-φιλελεύθεροι φορείς του δημόσιου λόγου για την κρίση υιοθέτησαν μια απλουστευτική και επιφανειακή διάζευξη μεταξύ έλλογης σκέψης και συναισθημάτων, σύμφωνα με την οποία τα συναισθήματα και η δημόσια έκφρασή τους είναι ασύμβατα με την έλλογη και ρεαλιστική σκέψη και δράση επάνω στα δημόσια προβλήματα. Κατά την άποψη αυτή, η θεσμική και συλλογική ζωή πρέπει και μπορεί να (αυτό)περιορίζεται σ' έναν, υποτιθέμενα, ουδέτερο και ρεαλιστικό, (τελικά) τεχνοκρατικό, λόγο, ο οποίος θεμελιώνει την αποκλειστική του αρμοδιότητα πάνω στην κοινή ζωή και το συλλογικό πεπρωμένο στην άρνησή του να θεωρήσει οτιδήποτε εκφεύγει της εργαλειακής λογοκρατίας που συνιστά τον κυριαρχικό, (ταξικό, πατριαρχικό και φυλετικό) πυρήνα της αστικής νεωτερικότητας.

Κραδαίνοντας τους τίτλους επαγγελματικής επιτυχίας, ακαδημαϊκής εξοχότητας, ειδημοσύνης και θεσμικής εγκυρότητας που διέθεταν και αξιοποιώντας τόσο τις προνομιακές τους θέσεις εκφοράς θεσμικού λόγου όσο και την ισχυρή τους παρουσία στα ΜΜΕ, οι φορείς του κεντρώου-φιλελεύθερου δημόσιου λόγου απέδωσαν στον, υπέρ της λιτότητας, λόγο τους τον τίτλο και το κύρος του **αποκλειστικού φορέα της λογικής, της σωφροσύνης, της συνέπειας και της ειδημοσύνης**.

Από τη θέση αυτή, επικεντρώθηκαν, συστηματικά και ανυποχώρητα, στη μονοσήμαντη ταύτιση των πολιτικών λιτότητας με τον ρεαλισμό, τον ορθολογισμό, ακόμη και με αυτήν καθαυτή την έλλογη σκέψη ή/και την κοινή λογική απαξιώνοντας, ταυτόχρονα, κάθε άλλη πρόταση ή στάση ως παράλογη και ανέφικτη φαντασιοκοπία. Επικαλούμενοι αδιάκοπα την «αντικειμενικότητα» των προβλημάτων, τον «ορθολογισμό» των μνημονιακών λύσεων, τον

«ρεαλισμό» των μνημονιακών υποχρεώσεων, καθώς και εκείνο το τμήμα της κοινωνίας που, παρά τις «σκληρές, αλλά αναγκαίες» θυσίες, «υπομένει στωικά την κατάσταση, περιμένει και ελπίζει»,[4] άρθρωσαν την πιο **μαχητική ελληνική εκδοχή του θατσερικού μονόδρομου** που εμφανίστηκε στη δημόσια σφαίρα κατά την περίοδο των τριών δεκαετιών της ηγεμονίας του νεοφιλελεύθερου εκσυγχρονιστικού-εξευρωπαϊστικού προγράμματος. Η περίοδος του δημοψηφίσματος του Ιουλίου 2015 σηματοδότησε την κορύφωση της πνευματικής μάχης του κεντρώου-φιλελεύθερου λόγου για την υπεράσπιση του ορθολογισμού, της σωφροσύνης και του ρεαλισμού,, ενώ το αποτέλεσμά του προσλήφθηκε από τους φορείς του ως **ήττα της λογικής και θρίαμβος του συναισθήματος**.

*«Το ίδιο το δημοψήφισμα ήταν πολιτικό πρόβλημα. Κανείς δεν κατάλαβε το ερώτημα, λίγοι το διάβασαν, με την ίδια την κυβέρνηση να ζητά την ψήφιση του ΟΧΙ. Κανένας πολίτης δεν ήταν σε θέση να γνωρίζει ούτε τις προοπτικές του ΝΑΙ ούτε τις συνέπειες του ΟΧΙ. Άρα ήταν μια ψήφος που απευθυνόταν στο συναίσθημα κι όχι στη λογική. Αποφάνθηκε η μάζα, με την ψυχολογία της, τον χαρακτήρα της, το θυμικό της κι όχι ο ψύχραιμος πολίτης· κι αλίμονο αν η υπεύθυνη ηγεσία παραδίδει τις ευθύνες της σε ένα ζαλισμένο λαό. […] Στο δημοψήφισμα αναμετρήθηκαν συναισθήματα φόβου, οργής, άρνησης και λογικές ιδιοτέλειας, συντεχνίας… Δεν επικράτησαν η ψυχραιμία, η λογική του δημοσίου συμφέροντος, η διασφάλιση της ευρωπαϊκής προοπτικής. Όλα τα ΜΜΕ βομβάρδιζαν υπέρ του ΝΑΙ, αλλά ο λαός είχε ήδη αποφασίσει από τις 25/1.»****[5]***

«Ο λαός δεν είναι αλάνθαστος. Ο λαός συχνά άγεται από το συλλογικό θυμικό, την απόγνωση, το θυμό, το φόβο, τον ρεβανσισμό, και αυτός είναι ο λόγος που πολλές φορές προκαλούν έκπληξη οι επιλογές του που έρχονται σε σύγκρουση με την κοινή λογική. Δεν είναι ντροπή να πούμε ότι οι λαοί μπορούν να χειραγωγηθούν από ικανούς δημαγωγούς σε τέτοιο βαθμό που να τυφλώνονται μπροστά στην πραγματικότητα.»[6]

Εντούτοις, η κρίση και οι κοινωνικοί αγώνες, που αυτή πυροδότησε, συμπαρέσυραν, στην ορμή και την έντασή τους, κάθε

αξίωση εξουδετέρωσης και αποκλεισμού των συναισθημάτων από τον δημόσιο χώρο. Στις σελίδες που έπονται, θα ισχυριστώ ότι ο κεντρώος-φιλελεύθερος λόγος της κρίσης, παρά τις αντίθετες προθέσεις του και ενάντια στις διακηρύξεις του, κατακλύστηκε από τα συναισθήματα που άρθρωσαν δημόσια οι ίδιοι οι φορείς του κατά την κοινωνικο-πολιτική σύγκρουση γύρω από τα αίτια, τις συνέπειες και τις ενδεδειγμένες πολιτικές για την αντιμετώπισή της κρίσης.

Στο πλαίσιο αυτό, θα υποστηρίξω ότι ο κεντρώος-φιλελεύθερος δημόσιος λόγος για την κρίση και τη λιτότητα χρησιμοποίησε συστηματικά αυτά τα συναισθήματα τόσο για τη διαμόρφωση και διατύπωση της ιδεολογικής υποστήριξης της λιτότητας όσο και για την ιδεολογική και πολιτική αντιμετώπιση του δημόσιου λόγου που αρθρώθηκε από όσους αντιδρούσαν στο σχέδιο της «εθνικής σωτηρίας» δια της λιτότητας.

Για τον σκοπό αυτόν, θα εξετάσω την εμφάνιση, τη χρήση και τη λειτουργία των συναισθημάτων της απογοήτευσης, της θλίψης, της ντροπής και της ενοχής στο πλαίσιο **α)** της άρθρωσης και διάχυσης στη δημόσια σφαίρα μιας κουλτούρας της λιτότητας ως αναγκαίου εργαλείου για την απόσπαση της κοινωνικής συναίνεσης στις μνημονιακές πολιτικές και **β)** της ιδεολογικής αντιμετώπισης των ανταγωνιστικών προς τη λιτότητα λόγων που διεκδίκησαν να προσανατολίσουν και να κατευθύνουν τη συλλογική δράση μέσα στην κρίση.

Οπωσδήποτε, αυτά τα συναισθήματα δεν είναι τα μόνα που αναδύθηκαν και διαχύθηκαν στη δημόσια σφαίρα μέσα από τον κεντρώο-φιλελεύθερο λόγο της κρίσης. Ο φόβος, η οργή, η περιφρόνηση, το μίσος, η ελπίδα είναι κι αυτά πολύ διαδεδομένα και σημαντικά στην άρθρωση αυτού τον δημόσιου λόγου. Εντούτοις, είναι η απογοήτευση, η θλίψη, η ντροπή και η ενοχή που συνέθεσαν τον σκληρό πυρήνα της ιδεολογίας της λιτότητας που διαχύθηκε και κυριάρχησε στη δημόσια σφαίρα ως απολογητική της συστημικής αποτυχίας που αποκάλυψε η κρίση, αλλά και ως εργαλείου για την αντιμετώπιση των αμφισβητήσεων και για την αναπαραγωγή της ηγεμονίας του εκσυγχρονιστικού-εξευρωπαϊστικού

προγράμματος.

Απογοήτευση, θλίψη, απαισιοδοξία: η ανάδυση της κουλτούρας της λιτότητας

Στο βαρύ κλίμα της κρίσης και ταυτόχρονα με τον φόβο και την αγωνία για τις οικονομικές και πολιτικές συνέπειές της, οι κεντρώοι-φιλελεύθεροι διανοούμενοι, δημοσιολόγοι, σχολιαστές, αναλυτές, δημοσιογράφοι και πολιτικοί εξέφρασαν στο δημόσιο λόγο τους βαθιά απογοήτευση και θλίψη για τις δυσμενείς εξελίξεις, αλλά και απαισιοδοξία για το προβλεπόμενο μέλλον. Ήδη από το 2008 και αρκετά πριν από την υπαγωγή της κοινωνίας στη σκληρή μνημονιακή λιτότητα, οι φιλελεύθερες γραφίδες αποτύπωναν στα κείμενά τους το κλίμα δυσθυμίας, απογοήτευσης και απαισιοδοξίας που έβλεπαν να επικρατεί στις τάξεις του εύπορου και εξέχοντος κοινού τους.

«Όπως δείχνουν τα στοιχεία αλλά και μαρτυρούν οι χρηματιστές, οι μικροεπενδυτές εξακολουθούν να απέχουν και μάλιστα ακόμη περισσότερο απ' ό,τι το 2007. Η μεγάλη πτώση του πρώτου τριμήνου αύξησε την απογοήτευση των εγχώριων ιδιωτών επενδυτών μικρών σχετικά χαρτοφυλακίων, οι οποίοι «νέκρωσαν» σχεδόν τις συναλλαγές τους, ή ρευστοποίησαν άναρχα το πρώτο τρίμηνο. Αυτός είναι και ο λόγος που σημαντικό τμήμα του ταμπλό –κυρίως μετοχών μικρής κεφαλαιοποίησης– παρουσιάζει εικόνα εγκατάλειψης. […]

*Πάντως, η κρίση είναι εδώ και είναι βαθιά εγκαταστημένη, οπότε κάθε ανοδική έξαρση λίγων εβδομάδων, σε καμιά περίπτωση δεν συνεπάγεται αλλαγή τάσης. Οι οικονομίες και οι αγορές παραμένουν σε ύφεση και μεγάλο προβληματισμό, ο οποίος δεν είναι δυνατόν να παραβλεφθεί για μεγάλο διάστημα από κάποια τυχόν εφήμερη ευδαιμονία, που έτσι κι αλλιώς έχει τα χαρακτηριστικά ξεσπάσματος από τη μακρόσυρτη καταπίεση.»**[7]***

«Η κρίση μας έχει βυθίσει στην απογοήτευση. Κι ακόμη δεν την έχουμε δει, τουλάχιστον στην Ελλάδα, να εκδηλώνεται πλήρως στην πραγματική Οικονομία. Εύλογο, λοιπόν, είναι το ερώτημα

*“τι κάνουμε με τις μετοχές μας”…»**[8]***

Η αποτύπωση αυτών των συναισθημάτων στον δημόσιο κεντρώο-φιλελεύθερο λόγο γενικεύθηκε και οξύνθηκε, καθώς η χρηματοπιστωτική κρίση εξελίχθηκε σε δημοσιονομική και ο ζόφος της λιτότητας, της ανεργίας και της φτώχειας κατέκλυσε τον κοινωνικό ιστό και εισέβαλε βίαια στη δημόσια σφαίρα. Η εισοδηματική συρρίκνωση, η πτώση της κατανάλωσης, αλλά και η αδυναμία αντιμετώπισης της επαπειλούμενης πτώχευσης επεξέτειναν το βασίλειο της κατήφειας, της απογοήτευσης και της απαισιοδοξίας πέραν του κύκλου των «επενδυτών» και των «παραγόντων της αγοράς» κατακλύζοντας συνολικά την κοινωνία και την πολιτική. Αυτό το κλίμα απογοήτευσης και απαισιοδοξίας θα παραμείνει, σ’ όλη τη διάρκεια της κρίσης και παρά τις επιμέρους διακυμάνσεις της έντασής του, ένα σταθερό χαρακτηριστικό του κεντρώου-φιλελεύθερου λόγου για την κρίση. Είτε συνδέεται με τις συνέπειες της ύφεσης και της πτώχευσης είτε με τις κοινωνικές αντιδράσεις απέναντι στις εκσυγχρονιστικές-εξευρωπαϊστικές μνημονιακές πολιτικές είτε, τέλος, με την απαξίωση και την αμφισβήτηση του κεντρώου-φιλελεύθερου πολιτικού προγράμματος και προσωπικού, το σκοτάδι, ο ζόφος και η απαισιοδοξία δεν θα πάψουν να χρωματίζουν τον δημόσιο κεντρώο-φιλελεύθερο λόγο για την κρίση. [9]

«Ποτέ άλλοτε δεν είναι τόσο ζωτικά απαραίτητο το όραμα ενός μέλλοντος καλύτερου από το παρόν, όσο σε εποχές ζόφου. Ζόφος ορίζεται ως “το βαθύ και απειλητικό ή τρομακτικό σκοτάδι”, και ως “η κατάσταση βαθιάς απογοήτευσης, ή μελαγχολίας, παντελούς έλλειψης αισιόδοξων προοπτικών”. Σήμερα η Ελλάδα βιώνει εποχή ζόφου. […] Πού είναι το Όραμά σας για την Ελλάδα κύριοι πολιτικοί; Γιατί δεν το κοινοποιείτε και σε εμάς; Μήπως διότι δεν μας περιλαμβάνει; Ή μήπως διότι η σημερινή Ελλάδα αποτελεί το δικό σας Ελντοράντο, και θέλετε πάσει θυσία (μας) να παραμείνει ως έχει;

Καμιά εικόνα κανενός μελλοντικού εαυτού μας καλύτερου από τον σημερινό δεν προτείνει κανείς σας γιατί κανείς σας δεν είναι

*σε θέση να την οραματιστεί. Δώστε μας Όραμα κύριοι, αν έχετε, και τα υπόλοιπα θα τα πράξουμε εμείς! Ή μήπως κανείς σας δεν έχει όραμα για την Ελλάδα, διότι εσείς απλά είστε οι "διαχειριστές" του ζόφου;»****[10]**

Η «κατάθλιψη»[11] αποτέλεσε τον πιο διαδεδομένο όρο με τον οποίο συνοψίσθηκαν τα συναισθήματα θλίψης, απογοήτευσης, απελπισίας, απόγνωσης, απαισιοδοξίας και αδυναμίας για αντίδραση σ' ολόκληρη τη διάρκεια της κρίσης, ενώ ήδη από το 2009 έχει καταστεί «εθνική», καθώς *«το σκοτάδι της απαισιοδοξίας έχει κατακλύσει τον ορίζοντα»*[12]

*«Είναι τόση η μαυρίλα που μας τριγυρίζει, η απαισιοδοξία που μας εμπνέει η ελληνική πολιτική τάξη και ο φτωχότατος δημόσιος διάλογός μας που ψάχνουμε όλοι μας να βρούμε αχτίδες φωτός να μπαίνουν σε μια χώρα που έχει κλειστεί ερμητικά στο καβούκι της και βράζει κυριολεκτικά στο ζουμί της. Όλοι μας αναζητάμε λίγο φως, έστω και από τις χαραμάδες… […] Έχω την αίσθηση πως τώρα που η Ελλάδα της βίας και της μιζέριας πήρε πάλι το πάνω χέρι, οι «άλλοι Έλληνες» ψάχνονται μόνοι τους, περνάνε φάσεις απόγνωσης και αναζητούν διεξόδους στη μαυρίλα. Σε ό,τι με αφορά νιώθω για πρώτη φορά την ανάγκη να ανακαλύψω γωνιές θετικής ενέργειας σε αυτή τη χώρα, γιατί όσο κοιτάζω από τη μια τα δομικά προβλήματα της Ελλάδας και από την άλλη το επίπεδο του πολιτικού της προσωπικού δυσκολεύομαι να ατενίσω το μέλλον με αισιοδοξία.»****[13]**

Η αντίσταση στη γενική *«μαυρίλα»* μέσω της αναζήτησης για *«γωνιές θετικής ενέργειας»* υπήρξε ένα διαδεδομένο ρητορικό σχήμα μέσα από το οποίο ο απογοητευμένος και θλιβόμενος κεντρώος-φιλελεύθερος λόγος επιχειρούσε να πραγματευθεί και να χειριστεί τη γενικευμένη «κατάθλιψη», ιδιαίτερα μάλιστα κατά τις περιόδους του έτους που έχουν συνδεθεί με συναισθήματα χαράς, ευχαρίστησης και αισιοδοξίας. Έτσι, τα Χριστούγεννα και η Πρωτοχρονιά, το Πάσχα και οι καλοκαιρινές διακοπές είναι οι κύριες περίοδοι του έτους κατά τις οποίες οι λόγοι για την κρίση επεξεργάζονται εκτεταμένα τα συναισθήματα της κρίσης. Ιδιαίτερα μάλιστα κατά τις λεγόμενες γιορτές της αγάπης και

της αισιοδοξίας, των Χριστουγέννων και της Πρωτοχρονιάς, οι δημόσιοι λόγοι κατακλύζονται από αναφορές σε ζοφερά συναισθήματα, στην κατάθλιψη και στους τρόπους αντιμετώπισής τους.

Παρόμοιες αναφορές σε δυσάρεστα συναισθήματα κατά τη διάρκεια εορταστικών περιόδων του έτους δεν ήταν άγνωστες σε παλαιότερες, ευμενέστερες, εποχές, καθώς η ψυχολογική θεματική της «εορταστικής κατάθλιψης» απασχολούσε συστηματικά τον δημόσιο, περί γιορτής, λόγο. Εντούτοις, ήδη από τα πρώτα «Χριστούγεννα της κρίσης», αυτά του 2009, αλλά και σ' αυτά που ακολούθησαν, ο δημόσιος λόγος για την κρίση προσθέτει στη θεματική της «κατάθλιψης των Χριστουγέννων», αυτήν των **«καταθλιπτικών Χριστουγέννων της κρίσης»**.[14]

«Αναγνώστης έγραψε χτες στο φόρουμ ότι χρειάζομαι επειγόντως διακοπές. Θα συμφωνήσω απόλυτα μαζί του. Στην πραγματικότητα χρειαζόμαστε όλοι διακοπές, αφού το σκηνικό των τελευταίων μηνών έχει επιδράσει καταλυτικά στην ψυχοσωματική μας κατάσταση. Ολόκληρη η κοινωνία έχει πέσει σε βαθειά κατάθλιψη και η απαισιοδοξία έχει γίνει το αλατοπίπερο στο καθημερινό υποχρεωτικό γεύμα της μιζέριας. Ή καλύτερα, θα θέλαμε να ξυπνάγαμε και όλα αυτά να αποδειχτούν ένα κακό όνειρο.»[15]

«Τα εφετινά Χριστούγεννα ήταν αλλιώτικα. Εξ όψεως ήταν λιγότερο λαμπερά στην κυριολεξία. Οι φαντασμαγορικές φωταψίες σε δημόσιο αλλά και σε ιδιωτικό επίπεδο περιορίστηκαν. Τα τραπεζώματα-υπερπαραγωγές και τα ταξίδια σε χλιδάτους ορεινούς προορισμούς των περασμένων ετών περιορίστηκαν επίσης: κάτι η οικονομική κρίση και οι περικοπές στο δώρο, κάτι που οι γιορτές Χριστουγέννων και Πρωτοχρονιάς πέφτουν Σαββατοκύριακο (περικοπές ακόμη και στις εορταστικές αργίες- τυχαίο;).

Γυρίσαμε λίγο προς τα κάτω το ντίμερ της εορταστικής ατμόσφαιρας… όπως Αμερική- πράγμα καλό για το περιβάλλον και για την αισθητική. Ηταν τα Χριστούγεννα λιγότερο καταναλωτικά- πράγμα υγιές επίσης. Μήπως έγιναν περισσότερο πνευματικά, παραδοσιακά, ανθρώπινα, ζεστά, ουσιαστικά; Μάλλον όχι. Οι

*γιορτές των Χριστουγέννων και της Πρωτοχρονιάς κυλούν σε κλίμα μουδιασμένο, αμήχανο, μέσα σε μια θλιβερή αβεβαιότητα και εσωστρέφεια. Ποιος εξαφάνισε άραγε το εφετινό Πνεύμα των Χριστουγέννων;»**[16]***

Στο πλαίσιο αυτής της νέας θεματικής, ψυχολόγοι, ψυχίατροι, θεραπευτές, λογοτέχνες, δημοσιολόγοι, δημοσιογράφοι και σχολιαστές διαπραγματεύτηκαν την κρίση ως μια νέα συνθήκη που επιδείνωνε και διέδιδε στον γενικό πληθυσμό δυσάρεστες διαθέσεις και νοσογόνες συμπεριφορές που, μέχρι τότε, αφορούσαν κυρίως στα προβλήματα και τις δυσχέρειες που αντιμετωπίζει το άτομο κατά την υποκειμενική διαχείριση των πιέσεων που ασκούν οι διαφορετικές χρονικότητες του σύγχρονου βίου. Σ' αυτούς τους λόγους, η εκλαϊκευμένη ψυχολογία αναμείχθηκε με παραμυθητικές συμβουλές, εμψυχωτικές προτροπές και ευκτικές κοινοτοπίες που σκοπό είχαν να αποδραματοποιήσουν κάπως το καταθλιπτικό σκηνικό της πραγματικότητας και να γεννήσουν την υποκειμενική απαντοχή που απαιτεί η καθημερινή ζωή στην εποχή των διαψεύσεων.[17]

Ταυτόχρονα με τη δημόσια επεξεργασία της γενικευμένης «κατάθλιψης», αρχίζει να αναδύεται ευκρινώς και μια παρηγορητική ιδεολογία «του βίου της κρίσης». Σε αντίστιξη με τον υπερκαταναλωτισμό, τον εγωκεντρισμό και την επιδειξιομανία που συγκρατούνται ως τα βασικά πολιτιστικά χαρακτηριστικά περασμένων εποχών ευημερίας, τώρα αναδύεται ένα αίτημα και μια προτροπή για κάποια επιστροφή στα ουσιαστικά, στα πραγματικά σημαντικά. Αυτή η ιδεολογία της «επιστροφής στα βασικά» αναζητά το νόημα και την ευτυχία του βίου στην οικοδόμηση μιας υποκειμενικότητας της λιτότητας, η οποία τείνει να δίνει προτεραιότητα στην επανεκτίμηση του μη υλικού, στα θετικά συναισθήματα και στις προσωπικές σχέσεις, βάζοντας σε δεύτερη μοίρα την υλική επιδεικτική κατανάλωση.

«Τελευταία δυσκολευόμαστε όλο και περισσότερο να μπούμε στο πνεύμα των Χριστουγέννων, όλο και καθυστερεί το στόλισμα του δέντρου και τα δώρα και τα τραπέζια έχουν κοπεί από τον προϋπολογισμό. […] Τα πιο όμορφα δώρα είναι αυτά που χαρίζουμε

*με αγάπη και έχουμε αφιερώσει χρόνο να τα διαλέξουμε ή ακόμα και να τα φτιάξουμε. Δεν χρειάζονται πανάκριβα πράγματα, έτσι κι αλλιώς κανείς γύρω μας δεν περιμένει κάτι τέτοιο, ούτε αποδεικνύεται η αγάπη μας ξοδεύοντας πολλά λεφτά. Στα πιο απλά πράγματα κρύβονται οι πιο ευτυχισμένες στιγμές. Δεν χρειάζονται ακριβά φορέματα και πολυτελή ρεβεγιόν για να περάσουμε καλά. Ένα καινούριο αξεσουάρ, ένα χτένισμα και η πιο καλή μας διάθεση μπορούν να δώσουν μια γιορτινή ανανέωση. Ο καθένας με την σπεσιαλιτέ του κι όλοι μαζί σε ένα σπίτι μπορούν να κάνουν μια χριστουγεννιάτικη βραδιά αξέχαστη. Άλλωστε η μαγειρική έχει γίνει τόσο της μόδας πια, οπότε είναι η ευκαιρία μας να λάμψουμε με τις γευστικές μας δημιουργίες. Είναι ευκαιρία να περάσουμε χρόνο με τους ανθρώπους που αγαπάμε και η καθημερινότητα δεν μας επιτρέπει να είμαστε μαζί τους όσο θα θέλαμε. Δεν υπάρχει λόγος να αναλωνόμαστε σε υποχρεώσεις και επισκέψεις που δεν μας ενδιαφέρουν πραγματικά. Είναι τόσο λίγος ο ελεύθερος χρόνος μας πια που είναι πολύ σημαντικό να κάνουμε σε αυτόν τα πιο όμορφα πράγματα με τους αγαπημένους μας ανθρώπους. Θα μπορούσαμε να κάνουμε τα φετινά Χριστούγεννα τα πιο όμορφα των τελευταίων χρόνων. Είναι οι σχέσεις μας που κάνουν πιο πλούσια τη ζωή μας κι όχι η αγοραστική μας δύναμη. Οι φίλοι μας, η οικογένειά μας, αυτοί που κάθε μέρα δεν προλαβαίνουμε να τους δούμε και μας λείπουν πιο πολύ. Οι στιγμές που περνάμε μαζί τους κάνει τα Χριστούγεννα λαμπερά κι αυτό ξεκινάει πρώτα-πρώτα από μέσα μας.»****[18]***

Αυτή η επανερμήνευση της εορταστικής απόλαυσης μέσα στην κρίση, επιχειρείται να υλοποιηθεί μέσα από μια επιστροφή στο παρελθόν, μια επιστροφή στην εθνική παράδοση, στην ελληνικότητα της γιορτής, που κρύβει μέσα της το πραγματικό *«πνεύμα των Χριστουγέννων»*. Η «λιτή αυθεντικότητα» της παραδοσιακής γιορτής με τα τοπικά ήθη και έθιμά της, έρχεται τώρα να αντικαταστήσει τους πολυέξοδους στολισμούς και εκδηλώσεις του παρελθόντος για να ξανα-ανακαλύψει, κρυμμένη από κάτω τους, την «ουσία της γιορτής», η οποία είναι για όλους δωρεάν.

«Μια και όλοι συμφωνούν ότι τα φετινά Χριστούγεννα δεν έχουν αντίστοιχα τους στο παρελθόν, όσο κι αν κανείς γυρίσει πίσω, η ***aftodioikisi.gr*** *"βουτάει" σ' αυτό ακριβώς το παρελθόν με στόχο να φέρει τους αναγνώστες – επισκέπτες της λίγο πιο κοντά στο "πνεύμα των Χριστουγέννων".*

Κόντρα στην κρίση και στο αδειανό πορτοφόλι στην εποχή του ΔΝΤ η ***aftodioikisi.gr****, σταχυολογώντας ήθη και έθιμα από κάθε γωνιά της χώρας, "δανείζεται" από το παρελθόν για να δώσει ελπίδα για το μέλλον.*

*Την ώρα που το Χριστουγεννιάτικο δέντρο της Αθήνας είναι για πρώτη φορά ένα πραγματικό δέντρο και όχι μια κατασκευή, την ώρα που λόγω κρίσης οι Αθηναίοι στερούνται το καρουσέλ και τη "ζαχαρόπουλη" των προηγούμενων χρόνων και οι κάτοικοι των άλλων πόλεων ένας μεγάλο μέρος από το στολισμό και τις περσινές ή προπέρσινες εκδηλώσεις, επιχειρούμε να επιστρέψουμε στο παρελθόν για να βρούμε το αυθεντικό, που ΔΕΝ ΑΠΑΙΤΕΙ ΕΥΡΩ.»****[19]***

Στο κλίμα αυτό, οι φιλελεύθερες γραφίδες, κι αυτές μουδιασμένες και απογοητευμένες από τις ραγδαίες εξελίξεις και τα ζοφερά μηνύματα για την οικονομία, επιχειρούν να επαναπροσδιορίσουν τη στάση τους απέναντι στη γιορτή και την απόλαυση. Έτσι π.χ., ο εκδότης της Lifo, εξεγείρεται ενάντια στο *«σκοτάδι»* που βλέπει γύρω του με μια υπαρξιακή κραυγή που επιδιώκει να επαναβεβαιώσει τη συνέχεια της υποκειμενικότητας μέσα στο ζοφερό παρόν. Εντούτοις, η εξεγειρόμενη υποκειμενικότητα δεν μπορεί να παραμείνει ανεπηρέαστη και αναλλοίωτη. Δεν μπορεί να παραμείνει, στη συνθήκη της κρίσης, ίδια με τον προηγούμενο εαυτό της ευημερίας. Πρέπει κι αυτή να τροποποιηθεί, να προσαρμοστεί στη νέα πραγματικότητα που ασκεί μια γενική καταναγκαστική επιρροή. Έτσι, η «κατάθλιψη των εορτών», απομεινάρι μιας άλλης ευτυχέστερης περιόδου, αλλά και σύμπτωμα μιας καλλιεργημένης υποκειμενικότητας, που ενδόμυχα περιφρονεί την ίδια τη μαζική κουλτούρα που θεραπεύει στον δημόσιο χώρο, αναγκάζεται σε υποχώρηση για να κάνει εφικτή αυτήν την πολιτιστική αντίσταση στην υλική μαυρίλα που

κατακλύζει τον δημόσιο χώρο και χρόνο.

«Αλλά δεν έχουν ιδιαίτερη σημασία όλα αυτά, όταν γύρω πέφτει σκοτάδι. Είναι το λυκόφως, που έλεγε ο Τρελός Πιερό. Το λυκόφως του Δυτικού Κόσμου. Παύεις πια να ζωγραφίζεις το έχειν του μικροκόσμού σου και παρατηρείς ξανά τη μεγάλη εικόνα: τους ανθρώπους δίπλα σου, τους 53 πνιγμένους σε μια βάρκα που ερχόταν από τις ακτές της Τουρκίας, τα κατεβασμένα ρολά σε δεκάδες μαγαζιά μέχρι να γυρίσεις σπίτι σου – και ούτω καθεξής. Και τα θετικά όμως: το γεγονός ότι ακόμα υπάρχεις, έχεις φίλους και έρχονται γιορτές. Πάντα μισούσα τα Χριστούγεννα, διότι με θλίβει η μαζική χαρά, όμως φέτος θα προσπαθήσω να δω την ασημένια γραμμή του σύννεφου.»[20]

Αλλά και ο καλλιεργημένος, bon viveur, χρηματιστής επιδιώκει να διασκεδάσει τη γενικευμένη κατήφεια για να διασώσει κάποια *«ίχνη από την εορτινή καταναλωτική […] αξιοπρέπεια παλαιότερων ετών»* σ' εκείνα τα πρώτα Χριστούγεννα της κρίσης:

«Παραμονές εορτών και τα μηνύματα από τις Βρυξέλλες, τις αγορές, τους κοινοτικούς εταίρους είναι από βαρύθυμα έως αποκαρδιωτικά. Η έλευση των εορτών μοιάζει ανήμπορη να άρει τη γενική δυσθυμία. Οδεύουμε, στην καλύτερη περίπτωση, προς μία ελεγχόμενη αποδέσμευση των αισθημάτων.

*Πώς να νικήσεις τις απαιτήσεις, πώς να αγνοήσεις τις ανάγκες; Ο μέσος Έλληνας αγωνίζεται φέτος να διασώσει ίχνη από την εορτινή καταναλωτική του αξιοπρέπεια παλαιότερων ετών. Μετεωρίζεται ανάμεσα στο πνεύμα των εορτών, που αποζητά μία, στοιχειώδη έστω, ευδαιμονιστική διάθεση, και στην ανελαστική παρέκκλιση από άλλες ασφυκτικές προτεραιότητες.»**[21]***

Η διάσωση της ***«εορτινής καταναλωτικής αξιοπρέπειας»*** απαιτεί προσπάθεια, ώστε να *«αποκατασταθεί η ταραγμένη ισορροπία ανάμεσα στην επιθυμία και στην ανάγκη».* Μια προσπάθεια που πρέπει να εφεύρει μια νέα ισορροπία ανάμεσα στη γιορτή και την επιδεικτική πολυτέλεια. Αυτή η τελευταία πρέπει να περιοριστεί, αλλά όχι να εξαφανιστεί. Για τον σκοπό αυτό, ο

συσσωρευμένος πλούτος της, επιτευχθείσας -σε προηγούμενες ευνοϊκότερες περιόδους- ταξικής πολιτιστικής διάκρισης[22] θα παρηγορήσει για τον παρόντα αναγκαστικό περιορισμό της κατατακτικής επίδειξης. Αυτή η τελευταία θα περιοριστεί, αρχικά, στην έκθεση της, ήδη κατακτημένης, πολυτέλειας του καλοστρωμένου και αστραφτερού γιορτινού τραπεζιού:

«Πώς θα αποκατασταθεί η ταραγμένη ισορροπία ανάμεσα στην επιθυμία και στην ανάγκη; Η απάντησή μου: Μα, με τις ευκαιρίες για εορτινά τραπέζια, που απλόχερα μας προσφέρει το δωδεκαήμερο. Και που εμείς καλούμαστε να στρώσουμε και να σκηνοθετήσουμε. Η μελαγχολία της ύπαρξης εξανεμίζεται όταν βρισκόμαστε ανάμεσα σε φίλους γύρω από το τραπέζι. Πολύ περισσότερο όταν το τραπέζι είναι εορταστικό.

Πώς όμως θα το κάνουμε, κάτω από τις φετινές συνθήκες, εορταστικό; Η πρότασή μου: Ας αρχίσουμε με κάτι που δεν στοιχίζει καθόλου: το στρώσιμο του τραπεζιού -κάτω από άλλες, πιο "λαμπερές" συνθήκες θα το λέγαμε art de la table: Καλοστρωμένο τραπέζι, λοιπόν, με αστραφτερά πιάτα, κρύσταλλα και μαχαιροπήρουνα και ό,τι άλλο συντελεί στην ευχαρίστηση του ματιού, που ευλόγως διεκδικεί κι αυτό το μερίδιό του στην εορτινή ευωχία.
Ανασύρτε λοιπόν τα καλά σας σερβίτσια και εκθέστε τα σε πλήρη, εύτακτη ανάπτυξη πάνω σε ολόλευκα λεπτοκεντημένα τραπεζομάντιλα. Μην τα λυπάστε. Τώρα είναι η ώρα τους.

Αυτό θα προκαλέσει φυσική ευεξία και θα προσθέσει, χρονιάρες μέρες, υψηλές, αλλά ανέξοδες νότες εορταστικής ατμόσφαιρας και ευδαιμονισμού.»[23]

Σε αντίστιξη με την, κατακτημένη σ' ένα ευμενέστερο παρελθόν, πολυτέλεια της διακόσμησης του εορταστικού τραπεζιού, το εορταστικό μενού που προτείνεται απορρίπτει *«την υπερβολική σώρευση και ανάμειξη γεύσεων»* και τις *«ναρκισσευόμενες μαγειρικές επίδειξης»* που στοχεύουν στον εντυπωσιασμό. Αντ' αυτών, καλεί σε μια επιστροφή στην ελληνική παράδοση, στις αισθήσεις και τα συναισθήματα *«που ατόφια διασώζονται στα*

φυλλοκάρδια των παιδικών αναμνήσεων όλων μας».

> *Αυτή η «επιστροφή στις ρίζες» σημαίνει μια, επιβεβλημένη από τη θλιβερή πραγματικότητα, σχετική απομάκρυνση από την εξωστρεφή κουλτούρα της επίδειξης και του εντυπωσιασμού που με ζήλο θεράπευαν οι εγχώριες κοινωνικο-οικονομικές ελίτ κατά την προηγούμενη της κρίσης περίοδο. Σημαίνει μια στροφή προς τα "μέσα" ως προς τον χώρο και προς τα "πίσω" ως προς τον χρόνο, μια κίνηση προς την ελληνικότητα, προς τα συναισθήματα, τις αναμνήσεις και τις προσωπικές σχέσεις, αντί της επιδεικτικής εξωστρέφειας που χαρακτήριζε την κοσμοπολίτικη κουλτούρα της κυρίαρχης τάξης.*

«Τώρα, τα μενού. Για φέτος ξεχάστε τους πανάκριβους και αναποτελεσματικούς πειραματισμούς προηγούμενων εορτών. Απομακρυνθείτε από "καινοτόμες" διατροφικές προτάσεις ανεξιχνίαστων υποσχέσεων. Αποφύγετε συνταγές φλύαρες γεμάτες ρητορικές κορώνες. Ξεχάστε γαστρονομικές επιμειξίες περίτεχνων και εξεζητημένων παρασκευασμάτων.

Αποφύγετε την υπερβολική σώρευση και ανάμειξη γεύσεων. Κλείστε τα αυτιά σας σε ναρκισσευόμενες μαγειρικές επίδειξης μάλλον παρά απόλαυσης. Μην ξεχνάτε ότι σκοπός σας είναι να ευχαριστήσετε τους καλεσμένους σας και όχι να τους εντυπωσιάσετε. Απορρίψτε, με άλλα λόγια, μενού που αναγάγουν το εορτινό τραπέζι σε αυτοσκοπό.

Μακριά λοιπόν από κάθε είδους κρέμες, αλοιφές, λιωμένα τυριά, τερίνες, ρικότες, μοτσαρέλες, μασκαρπόνε, αφρούς, μους, τάρτες, σολομούς, πατέ… Σκοπός μας φέτος ας είναι να βρεθούμε, ή αν προτιμάτε να τη βρούμε, στο τραπέζι, όχι να χαθούμε στη μετάφραση…

"Η ευκοσμία της ελληνικής φύσης υπαγορεύει (και στη μαγειρική) ένα ύφος σύμφωνο με την καταγωγή της". Αυτά τα Χριστούγεννα στραφείτε στις καθαρές γευστικές ελληνικές συνθέσεις. Αφαιρέστε από το φετινό τραπέζι – και τον προϋπολογισμό φυσικά- την ακριβή κοσμοπολίτικη επιφάνεια και δώστε σ΄ αυτό

το χρώμα των αισθήσεων και των συναισθημάτων, που ατόφια διασώζονται στα φυλλοκάρδια των παιδικών αναμνήσεων όλων μας.

Δώστε την ευκαιρία στους αγαπημένους σας να παίξουν στο γήπεδό τους, με οικεία φαγητά. Με νοστιμιές που ημερώνουν και γλυκαίνουν την καρδιά. Με μυρωδιές που προσπορίζουν εκείνο το συναίσθημα χαράς και ευφροσύνης που νιώθουμε κάθε φορά που τρώμε ένα καλομαγειρεμένο γνώριμο "δικό" μας πιάτο. Με φαγητά που πατάσσουν την πείνα, προκαλούν γουργουρητά ευχαρίστησης, που δοξολογούν τη ζωή. Πάνω απ΄ όλα, μην σνομπάρετε τα κάθε είδους κοψίδια, τους σουβλιμάδες, τα παϊδάκια, τα κότσια, τα χοιρινά, τα κοντοσούβλια, τα λουκάνικα.

Τα παραπάνω, γενικώς. Τώρα ειδικότερα: Εκτοπίστε από το τραπέζι την ανοστιά των εκτός εποχής προϊόντων. Η κουζίνα ζει εν τόπω και χρόνω, ακολουθεί τις εποχές και συναρτάται με το τοπίο. Επιλέξτε καλά και φτηνά υλικά: Η οικιακή μαγειρική αντλεί δύναμη πρώτα από την καρδιά και μετά από το πορτοφόλι.

*[…] Και για τα γλυκά, φέτος μην κάνετε καμία παραχώρηση. Αφήστε και γι΄ αυτά τη λαϊκή σοφία να λειτουργήσει: Υπάρχουν εδέσματα που τα τρώμε μόνο μία φορά το χρόνο. Το ίδιο ισχύει και για τα γλυκά: Μελομακάρονα, λοιπόν, κουραμπιέδες, μπακλαβά και δίπλες. Μόνο.»**[24]***

Ωστόσο, αυτή η στροφή δεν σημαίνει την πλήρη εγκατάλειψη της πολυτέλειας.

Ασφαλώς, η κοινωνικο-ταξική διάκριση μέσω του γούστου και της κουλτούρας δεν παύει να ασκεί την κοινωνική της λειτουργία μέσα στην κρίση. Αντί όμως να ερείδεται στην παγιωμένη πρακτική της επιδεικτικής εισαγωγής και υιοθέτησης των πολιτιστικών πρακτικών των διεθνών ελίτ, στρέφεται τώρα στο εσωτερικό και αναζητεί ιθαγενείς πηγές της ταξικής πολιτιστικής διάκρισης, σε μια προσπάθεια «να μην προκαλέσει». Οι τοπικές ελληνικές *«γκουρμεδιές»* που ο επιτυχημένος αστός προτείνει στους ταξικούς του ομοτράπεζους επιχειρούν να επαναπροσδιορίσουν την πολιτιστική εξοχότητα των ελίτ μέσα από

την αιδήμονα πολυτέλεια της κατανάλωσης εγχώριων προϊόντων ονομασίας προέλευσης, ενώ ταυτόχρονα υπενθυμίζει, με λεπτότητα και χάρη, στους ομοίους του την ανάγκη να συγκρατήσουν τη συνήθη επιδεικτική τους κατανάλωση, ώστε «να μην προκαλέσουν πολύ».

«Επιμένετε στην εντοπιότητα, επιλέγοντας προϊόντα που, από μόνα τους, συνθέτουν μια μικρή οικονομική γεωγραφία της πατρίδας μας. Κάντε οδηγό σας τη σοφή επικούρεια παραγγελία, την οποία και ακολουθεί πιστά το σημερινό κείμενο: "Πέμψον μοι τυρού Κυθηριδίου, ιν΄ όταν βούλωμαι πολυτελεύσασθαι δύνωμαι"- στείλτε μου τυρί από τα Κύθηρα ώστε να μπορώ, όποτε θέλω να ζω στην πολυτέλεια. Τι εννοεί ο σοφιστής; Κάτι το λιτό, το απέριττο έχει στο μυαλό του, και συγχρόνως σπάνιο που θα του δώσει, σε ξεχωριστές στιγμές, μία διάσταση ευμάρειας. Προφανώς είναι η ονομασία προελεύσεως, όπως θα λέγαμε εμείς σήμερα, που διαγράφει την προοπτική της πολυτέλειας.

*Αναζητήστε, λοιπόν και προμηθευθείτε μικρές "γκουρμεδιές", όπως ξινομυζήθρα Νάξου, απάκι Ρεθύμνου, λούζα Σύρου, μελίχλωρο Λήμνου, χοιρομέρι Ευρυτανίας, ντοματάκια λιαστά από τη Μήλο, πίτες από τη Σπερχειάδα, άντε και λίγο αυγοτάραχο Μεσολογγίου, για τους φανατικούς τού ούζου και του τσίπουρου. […] το προτεινόμενο γαστρονομικό εορταστικό περίγραμμα δεν ισχύει μόνο για τους καταπονημένους οικονομικά πολλούς, αλλά και για τους λίγους τυχερούς που η οικονομική κρίση δεν τους έχει αγγίξει. Γι΄ αυτούς που έχουν ακόμα τον τρόπο τους. Φέτος ας μην προκαλέσουν πολύ. Το οφείλουν, ως ελάχιστη έστω συμπάθεια και συμπαράσταση. Η ελληνική κοινωνία ήταν πάντοτε συμπονετική!»****[25]***

Τα μοτίβα της συγκρατημένης, λιτής, εθνικής/παραδοσιακής γιορτής και της αυτοπεριοριζόμενης σπατάλης-υπερβολής, κυριαρχούν στον δημόσιο περί γιορτής λόγο στο πλαίσιο της κρίσης.

Η **«λιτή γιορτή της κρίσης»**, είτε επιβάλλεται στους «*καταπονημένους οικονομικά πολλούς*» από την αδήριτη οικονομική

αναγκαιότητα είτε επιλέγεται από τους «*λίγους τυχερούς που η οικονομική κρίση δεν τους έχει αγγίξει […]΄ αυτούς που έχουν ακόμα τον τρόπο τους*», διαμορφώνει μια κουλτούρα της κρίσης που επιδιώκει την άμβλυνση των ταξικών κατατακτικών διακρίσεων στον δημόσιο χώρο, μασκαρεύοντας ευφημιστικά τον φόβο πρόκλησης των χειμαζόμενων υποτελών τάξεων σε συμπόνια για τα δεινά τους. Αυτό που επιδιώκεται είναι, απ' τη μια πλευρά, η δημιουργία της αίσθησης μιας παρένθεσης ικανής να εκτονώσει, σ' ένα βαθμό, τις σκληρές πιέσεις και τη μελαγχολία της εποχής και, απ' την άλλη, η συμβολική άμβλυνση των κοινωνικών διαφοροποιήσεων, ανταγωνισμών και συγκρούσεων μέσα από μια στροφή στην ενοποιητική εθνική παράδοση και στις μη αυστηρά υλιστικές προϋποθέσεις της γιορτής και της ευδαιμονίας.

Έτσι, τόσο η πολυάσχολη και οικονομικά ανεξάρτητη αρχιτέκτονας όσο και η εξαρτημένη από το γονεϊκό εισόδημα φοιτήτρια θα γιορτάσουν τα *«Χριστούγεννα της κρίσης»* δίνοντας έμφαση στο παραδοσιακό, «οικογενειακό», νόημα των γιορτών επιδιώκοντας να ξεκουραστούν και να «ξεφύγουν» από το ζοφερό κλίμα της εποχής.

*«[…] η 27χρονη αρχιτέκτονας […] τα φετινά «Χριστούγεννα της κρίσης» θα ήθελε να αποφύγει τις υπερβολές των προηγούμενων χρόνων. «θα προτιμήσω να μείνω σπίτι με φίλους, να δω την οικογένειά μου και να περάσω πιο ήρεμα τις ημέρες των εορτών, αποφεύγοντας τις καταχρήσεις και τις υπερβολές του παρελθόντος», λέει χαρακτηριστικά […] Τα φετινά Χριστούγεννα θα είναι, πιστεύω, μία ευκαιρία να ξεχαστούμε από τη μελαγχολία του τελευταίου χρόνου, να αφήσουμε για λίγο στην άκρη τα προβλήματα και να διασκεδάσουμε. Ακόμα και να ηρεμήσουμε όσο περισσότερο μπορούμε, αρκεί να ξεφύγουμε», υποστηρίζει η φοιτήτρια.»****[26]***

Αυτή η νέα «κουλτούρα της κρίσης» που αναδύεται μέσα από τις απόπειρες διαχείρισης των συναισθημάτων στο πλαίσιο του δημόσιου λόγου, δεν περιορίζεται σ' ένα, εντοπισμένο σε ιδιαίτερες χρονικότητες, παραμυθητικό τέχνασμα υπέρβασης της αντίφασης ανάμεσα στην κοινωνική επιταγή της γιορτής και στις αντικειμενικές οικονομικές συνθήκες και πιέσεις. Δεν είναι

δηλαδή μόνο μια κουλτούρα της εξαίρεσης, αφού δεν αφορά μόνο στις εξαιρετικές εκείνες περιστάσεις όπου ο εαυτός βιώνει την κοινωνική ματαίωση αδυνατώντας να επιτελέσει την εορταστική υποκειμενικότητα που έχουν προδιαγράψει οι θεσμισμένες κοινωνικές προσδοκίες.

Πολύ περισσότερο, ο ματαιωμένος εαυτός της γιορτής, στην πραγματικότητα, είναι το ορατό, στον δημόσιο χώρο, τμήμα ενός καινοφανούς «κοινωνικού εαυτού της κρίσης» που τείνει να επικαθορίσει καταλυτικά και να μετασχηματίσει τις πιο μύχιες πτυχές της υποκειμενικότητας. Από την εργασία και την πολιτική συμμετοχή ως τις κοινωνικές συναναστροφές, την οικογενειακή ζωή και τη σεξουαλικότητα, **ο κοινωνικός εαυτός της κρίσης αναδύεται ως το αποτέλεσμα του συμβιβασμού μεταξύ της αδύναμης ατομικότητας και της αδήριτης οικονομικής αναγκαιότητας.**

Είναι ένας εαυτός της προσαρμογής, που κανονικοποιεί την κρίση, καθώς ανακαλύπτει «τα καλά της» και εγκολπώνεται την αντικειμενικότητά της για να μετασχηματίσει την, ανυπόστατη πλέον, υποκειμενικότητα της ευημερίας. Έτσι, από τον εκπρόσωπο των επιχειρηματιών των Κυκλάδων, που καλεί τους πάντες, *«πολίτες – ο απλός κόσμος, οι επιχειρηματίες, η αυτοδιοίκηση, τα Επιμελητήρια, η κεντρική εξουσία»* να κάνουν την αυτοκριτική τους, να πάψουν να εθελοτυφλούν και να αξιοποιήσουν *«τα θετικά της κρίσης»*[27] ως τους μικρομεσαίους επιχειρηματίες που καταφέρνουν να επιβιώσουν χάρη στις καινοτόμες, «έξυπνες», ιδέες που η κρίση τους «ανάγκασε» να γεννήσουν***[28]*** και μέχρι τους νέους ηθοποιούς που βλέπουν την αναγκαστική επιστροφή στη γονική τους κατοικία ως μια ευκαιρία για να ενδυναμώσουν τις προσωπικές τους σχέσεις με τους γονείς τους,***[29]*** αλλά και από τις λάιφσταιλ απολογίες των θετικών της κρίσης για τις ερωτικές σχέσεις***[30]*** ως το σημερινό αρχηγό μεγάλου μνημονιακού κόμματος που, τον Μάιο του 2010, αναγνώριζε τη μείωση της κίνησης στους δρόμους ως *«μια θετική πτυχή της κρίσης»,* **ο δημόσιος λόγος κατακλύζεται από παραμυθητικές απολογίες της κρίσης που την κανονικοποιούν θέτοντάς την στον πυρήνα μιας νέας πολιτιστικής συνθήκης.** Αυτή η τελευταία, ας την

ονομάσουμε «κουλτούρα της λιτότητας», εμφανίζεται (μαζί με τον εαυτό και την υποκειμενικότητα που της αντιστοιχούν) όχι τόσο σαν μια απλή άρνηση της προηγούμενης κουλτούρας της ευημερίας, αλλά περισσότερο σαν μια αναγκαία και επιθυμητή διόρθωσή της.

*«**Τελικά η κρίση έχει και τα καλά της**. Είναι γεγονός πως αυτή η κρίση μας έχει επηρεάσει όλους. Άλλαξε η ψυχολογία μας. Τώρα πριν κάνουμε κάτι […] σκεφτόμαστε το κόστος, την αναγκαιότητα, τις προτεραιότητες. Σιγά σιγά άλλαξαν και οι αξίες που δίνουμε σε κάθε τι. **Αλλιώς υπολογίζαμε το κατοστάρικο πριν τρία-τέσσερα χρόνια κι αλλιώς σήμερα. Έτσι άλλαξαν και οι συμπεριφορές.***

Δεν αγοράζουμε καινούργια καρνταρόμπα κάθε νέα εποχή. Δε βγαίνουμε όσο συχνά βγαίναμε πριν. Γενικά είμαστε πιό μαζεμένοι σε όλα. Περνούμε περισσότερο χρόνο μόνοι μας ή με την οικογένειά μας στο σπίτι. Ζούμε πιο casual. Αυτός ο χρόνος μας αφήνει να συλλογιστούμε περισσότερο για αυτά που μας απασχολούν. Αναπόφευκτα θα μείνει χρόνος για να δούμε και μέσα μας, να κάνουμε την αυτοκριτική μας. Αν είμαστε ειλικρινείς με τον εαυτό μας θα ανακαλύψουμε λάθη και παραλήψεις, αστοχίες και ψεγάδια. θα μπορέσουμε ενδεχομένως να αναθεωρήσουμε κάποιες από τις συμπεριφορές μας και –ανάλογα με τον εγωισμό μας– μπορεί και να επέμβουμε και να διορθώσουμε κάποιες καταστάσεις στις σχέσεις μας με τον εαυτό μας αλλά και με τους άλλους. Πάντως, λιγότερο ή περισσότερο, κάτι καλύτερο θα προκύψει σ' αυτούς που παρ' όλη τη γενική κατάθλιψη και δυσκολία καταφέρουν να ισορροπήσουν ανάμεσα στα καθημερινά προβλήματα και την εγγενή αισιοδοξία που η ίδια η ζωή προσφέρει.

Είναι μια ευκαιρία αυτή η γενική κρίση και η περισυλλογή που τη συνοδεύει για να γνωρίσουμε καλύτερα τον εαυτό μας και τους άλλους, να επανεκκινήσουμε την πορεία μας με περισσότερη αναφορά στις φυσικές αρχές και τις αιώνιες αξίες, να δώσουμε στη ζωή μας την ποιότητα που χάθηκε όταν κυνηγούσαμε το ρηχό lifestyle του απύθμενου καταναλωτισμού. Ας φροντίσει λοιπόν ο καθένας να αφιερώσει λίγο χρόνο στην προσωπική καλλιέργεια και

εσωτερική φροντίδα. Αν το κάνουμε αρκετοί, η ψυχολογία θα αλλάξει, η ζυγαριά θα αρχίσει να κλίνει προς την ευημερία της ομάδας, το καλό του τόπου και της κοινωνίας. θα παραμεριστεί η συνεχής πριμοδότηση του νοσηρού ατομικισμού και της επιφανειακής προβολής του κάθε λογής Εγώ. […]

Ας ξεκινήσουμε πρώτα με την αλλαγή της ψυχολογίας. Βοηθάει και η εποχή. Και πάνω απ' όλα, δεν κοστίζει χρήματα.»[31]

Στους λόγους αυτούς, η κρίση και η λιτότητα εμφανίζονται ως αντικειμενικές, εξωτερικές της συνείδησης, πιέσεις που ωθούν προς την επαναξιολόγηση και επανεκτίμηση πολιτιστικών-ηθικών στοιχείων που η κουλτούρα της ευημερίας είχε απαξιώσει ή/και απωθήσει από τη συλλογική και ατομική συνείδηση. Η προσαρμογή στις νέες συνθήκες και ο αντίστοιχος μετασχηματισμός του εαυτού και του τρόπου ζωής αναδύονται τώρα ως το εξαναγκαστικό, αλλά αναγκαίο και ωφέλιμο, αποτέλεσμα μιας διαδικασίας κριτικού αναστοχασμού που αφορά σε ολόκληρη την κοινωνία.

Οι πολίτες καλούνται τώρα να αναγνωρίσουν και να εγκαταλείψουν τον έωλο χαρακτήρα του προηγούμενου τρόπου ζωής τους, την «υπερβολή» των προηγούμενων συνηθειών τους, την ύβρη του *«απύθμενου καταναλωτισμού»*, *του «ρηχού lifestyle»*, του *«νοσηρού ατομικισμού και της επιφανειακής προβολής του κάθε λογής Εγώ»* και να εναγκαλιστούν τη λιτότητα ως μια εξωτερική ηθικοποιητική δύναμη που, αλλάζοντας την *«ψυχολογία»* των ατόμων και της κοινωνίας συνολικά, ωθεί *«προς την ευημερία της ομάδας, το καλό του τόπου και της κοινωνίας»*.

Ηθική κρίση και ντροπή

Ο κεντρώος-φιλελεύθερος λόγος ανακαλύπτει στη ρίζα της οικονομικής κρίσης μια ηθική κρίση, την οποία χρησιμοποιεί ως τη βασική ιδεολογική μήτρα της δημόσιας απολογητικής του για την επιβαλλόμενη λιτότητα. Η ηθική-πολιτιστική κρίση, η κρίση αξιών, προτύπων, επιθυμιών και τρόπων ζωής, γίνεται τώρα η πηγή μιας συλλογικής ντροπής, ενός νέου κοινωνικού ονείδους

που, ταυτόχρονα, εξηγεί και ερμηνεύει την οικονομική κρίση μέσα από τις κατηγορίες της εθνικής παρακμής και της συλλογικής ενοχής, για να απαιτήσει, στη συνέχεια, την ηθική αναμόρφωση του «αμαρτωλού» λαού μέσα από την ορθοπεδική της λιτότητας. Στο πλαίσιο αυτό, η κουλτούρα της κρίσης εγκαθίσταται και νομιμοποιείται στο δημόσιο χώρο ως μια δημόσια, συλλογική και ατομική, ηθική της λιτότητας που υποχρεώνει τα άτομα και τις ομάδες να αναστοχαστούν, να επαναξιολογήσουν, να επανιεραρχήσουν και να αναμορφώσουν τις επιθυμίες, τις ανάγκες, τις ελπίδες και τις προσδοκίες τους. ενσωματώνοντας τη λιτότητα και τον αυταρχισμό ως ατομικό και συλλογικό πεπρωμένο.

Η νέα πολιτιστική συνθήκη της κρίσης, αυτή η ηθικοποιημένη και ηθικοποιητική ιδεολογία της λιτότητας, αναδύθηκε στον δημόσιο λόγο επιδιώκοντας τη συμφιλίωση με την κρίση και τον εναγκαλισμό της λιτότητας και αρθρώθηκε στο πλαίσιο μιας «αυτοκριτικής διαδικασίας» που, αναστοχαζόμενη το ερώτημα «πώς φτάσαμε εδώ;», κατέληγε να ερμηνεύει την κρίση ως αποτέλεσμα μιας συλλογικής ύβρεως που διαπράχθηκε κατά την προηγούμενη περίοδο της ευημερίας. Στο σχήμα αυτό, η συλλογική ύβρις πραγματώθηκε μέσα από εσφαλμένες πολιτικές και δημοσιονομικές αποφάσεις και επιλογές, αλλά, στην πραγματικότητα, γεννήθηκε από τη συλλογική απαξίωση αξιών, αρχών και ηθικών κανόνων καθ' όλη την περίοδο που προηγήθηκε της κρίσης.

*«Η χρεοκοπία του μεταπολιτευτικού μοντέλου κάποτε θα ερχόταν. Η ζημιά που έχει κάνει αυτό το μοντέλο δεν είναι η συσσώρευση των δημόσιων δαπανών που διαχρονικά οδήγησε στο υπέρογκο χρέος. Έχει δηλητηριάσει ένα σημαντικό αριθμό συμπολιτών μας με μια κακή νοοτροπία σε σχέση με την εργασία και κατ' επέκταση με την ίδια τη ζωή. Έχει κάνει τους μισούς Έλληνες να φοβούνται την εργασία, τις αλλαγές, το ρίσκο, την πρόοδο εν γένει…»**[32]***

«Δηλαδή σκοτώσαμε την απαίτηση για ποιότητα, αποτελεσματικότητα, ικανότητα και εντιμότητα. Συμβιβαστήκαμε με τη μετριότητα, την αναξιοκρατία, τη λούφα – αλλά και τη

*δοσοληψία, τη διαπλοκή, τη διαφθορά. Και φτάσαμε στον πάτο.»**[33]***

Οι κεντρώοι-φιλελεύθεροι υποστηρικτές της λιτότητας δεν κουράζονται να το επαναλαμβάνουν, η κρίση δεν είναι απλά δημοσιονομική, αλλά, κυρίως, πολιτιστική. Είναι κρίση αξιών και νοοτροπιών και των αντίστοιχών τους συμπεριφορών. Όπως διαβεβαίωνε ο φιλόσοφος Σ. Ράμφος τους ακροατές του, «*Βιώνουμε μια κρίση πρωτίστως πνευματική και δευτερευόντως οικονομική»**[34]***

*«Οι μεταμφιεσμένοι σε «φίλους του λαού», οι υπερασπιστές της κομματοκρατίας και των πελατειακών σχέσεων, υπερασπίζονται ένα σύστημα που χρεοκόπησε οριστικά. Χρεοκόπησε όχι μόνο οικονομικά, αλλά κυρίως ηθικά.»**[35]***

*«Η κοινωνία μας έχει ζήσει πολλές κρίσεις. Καμία από αυτές δεν είχε τα χαρακτηριστικά της κρίσης που ζούμε τώρα, δηλαδή να καταρρεύσουμε οικονομικά και ηθικά αφού πρώτα είχαμε εκτοξευθεί σε υψηλά επίπεδα ευημερίας, κενόδοξης κατανάλωσης και ψευδεπίγραφης μόρφωσης. Τις παλαιότερες κρίσεις κλήθηκε να τις αντιμετωπίσει μία κοινωνία κατά κύριο λόγο μεροκαματιάρηδων γεωργών, τεχνιτών, εργατών, κτηνοτρόφων και ναυτικών. Όχι μία κοινωνία κατά κύριο λόγο δημοσίων δήθεν υπαλλήλων και ανθρώπων του «χειμώνα στην Αράχοβα, καλοκαίρι στη Μύκονο». Έχει μεγάλη διαφορά…»**[36]***

Η πολιτιστική προσέγγιση της κρίσης είναι μια ιδεολογική στάση που κυριαρχείται από αισθητικούς και ηθικούς όρους και κατηγορίες. Η δημοσιονομική κρίση, ο κίνδυνος επίσημης πτώχευσης και εξόδου από τη ζώνη του Ευρώ, αλλά και η ανάγκη για συνέχιση του δανεισμού μέσα σ' ένα κλίμα αναξιοπιστίας και αφερεγγυότητας προκάλεσαν την έκφραση συναισθημάτων ντροπής στον κεντρώο-φιλελεύθερο δημόσιο λόγο, ο οποίος συστηματικά, επίμονα και, συχνά, με υπερβάλλοντα ζήλο διέχυσε στην κοινή γνώμη **συναισθήματα συλλογικής ντροπής και ενοχής** τόσο για τη συστημική αποτυχία που η κρίση αποκάλυψε όσο και για την πλημμελή και ατελέσφορη προσπάθεια αντιμετώπισής της.

«Το μνημόνιο υπογραμμίζει τη σκληρή αλήθεια: Ότι είμαστε μια χώρα ήδη χρεοκοπημένη. Και ταυτόχρονα κάνει έντονη, σχεδόν εκκωφαντική, την απουσία ενός πολύ σημαντικού πράγματος από την άλλη πλευρά, τη δική μας: Της ντροπής.

*Βλέποντας ειδήσεις και διαβάζοντας εφημερίδες αντιλαμβάνεσαι ότι οι Έλληνες, ως λαός, ως ενιαία οντότητα (αν υπάρχει αυτό το πράγμα), νιώθει πολλά πράγματα αυτή την εποχή (φόβο, οργή, αγωνία, κάψιμο από τον ήλιο), αλλά δεν νιώθει καμία ντροπή για το ότι ζει σε μια χώρα που χρεοκόπησε, έπεσε έξω, τέρμα, πάπαλα. Είναι σαν μέσα μας πραγματικά να μη νιώθουμε καμία ευθύνη. Ότι στ' αλήθεια, ως λαός, δεν φταίξαμε. Κάποιος άλλος, κάποιος ξένος, ήρθε και πήρε τα ηνία ετούτης της χώρας, την πήρε αθώα και παρθένα, «μεταπολιτευμένη», και πριν περάσουν σαράντα χρόνια την έριξε στη φτώχια και την κακομοιριά, και τώρα μια ολόκληρη γενιά κινδυνεύει να γίνει χαμένη. Εμείς δεν φταίξαμε σε τίποτα. Είτε πλακώνουμε Σέρβους μπροστά σε παιδάκια που ήρθαν για να δουν μπάσκετ, είτε ψηφίζουμε βλακωδώς, με την ίδια μακαριότητα το κάνουμε, χωρίς να αισθανόμαστε καμία ευθύνη και, εκ των υστέρων, καμία ντροπή.»**[37]***

Η ντροπή αυτή, όμως, δεν αφορά σε κάποια ιδιαίτερη ευθύνη ή ενοχή των φορέων του κεντρώου-φιλελεύθερου λόγου της λιτότητας. Αντίθετα, προκλήθηκε σ' αυτούς από τη «συλλογική αποτυχία», αλλά και από τη «συλλογική τύφλωση» που οδήγησε στην κρίση. **Μ' αυτή την έννοια, δεν πρόκειται για την ντροπή αυτού που μετανοεί για δικά του σφάλματα και παραλείψεις, αλλά αυτού που καταγγέλλει τα συλλογικά αμαρτήματα.**

Εδώ, ο κεντρώος-φιλελεύθερος λόγος υιοθετεί μια ιδιαίτερης σημασίας θέση, αυτήν του συλλογικού τιμητή, του αρχαίου κήνσορα. Συνεχίζοντας το νήμα της παλιάς κριτικής του προς τον λαϊκισμό και τον κρατισμό, που θεωρεί ότι χαρακτηρίζουν την ελληνική κοινωνία και ευθύνονται για τις αντιστάσεις προς τις φιλελεύθερες πολιτικές,[38] ο φιλελεύθερος λόγος ανέπτυξε ένα μακροσκελές και, συχνά, οργισμένο κατηγορητήριο που απευθυνόταν στο «εμείς» και περιελάμβανε τον συνήθη

φιλελεύθερο κατάλογο των ανεπαρκειών και κακοδαιμονιών της ελληνικής κοινωνίας χρωματισμένο, πλέον, με το χρώμα της ντροπής.

*«Κακά τα ψέματα! Η Ελλάδα σήμερα καταρρέει διότι ουσιαστικά εδώ και δεκαετίες κατέρρευσε πρώτα ηθικά. Επί δεκαετίες διώξαμε τις επιχειρήσεις, κυνηγήσαμε ανελέητα τον ιδιωτικό τομέα, θεοποιήσαμε την λαμογιά, απαξιώσαμε και κλείσαμε την παραγωγή, εθιστήκαμε στις επιδοτήσεις, καλομάθαμε στον εύκολο και φτηνό δανεισμό. Επί σαράντα χρόνια τούτη η χώρα και τούτος ο λαός επέλεξαν να ζήσουν εφαρμόζοντας ένα μοντέλο άκρατου κρατισμού. Ένα μοντέλο 100% σοσιαλιστικής έμπνευσης και εφαρμογής. Ένα μοντέλο που απέτυχε ολοκληρωτικά. Ένα μοντέλο που μας οδήγησε στον όλεθρο.»****[39]**

Ντροπή, παρακμή και ενοχή: η συστημική αποτυχία και η ιδεολογία της συλλογικής ενοχής

Η αιτία της ντροπής που εξέφρασε ο φιλελεύθερος λόγος ανάγεται στο σύνολο της κοινωνίας. Η γενικευμένη αυτή ντροπή αναφέρεται σε όλους και στον καθένα ξεχωριστά και προκλήθηκε, στο δημόσιο κεντρώο-φιλελεύθερο λόγο, από την πλήρη αποκάλυψη της συστημικής αποτυχίας. Προβλήθηκε ως το αποτέλεσμα μιας μακροχρόνιας διαδικασίας παρακμής, τα αίτια της οποίας βρίσκονται βαθιά ριζωμένα στην ελληνική κουλτούρα, αφορούν συνολικά στην χώρα και στο λαό και καλύπτουν τις μείζονες σφαίρες της δημόσιας και της ιδιωτικής ζωής.

«[…] Σκεφθείτε λοιπόν ότι τουλάχιστον για τρία χρόνια ακόμη θα εκλιπαρούμε για δανεικά διότι παραλείπουμε να λάβουμε δραστικότερα μέτρα τώρα και να δημιουργήσουμε πρωτογενές πλεόνασμα. Προσωπικώς το θεωρώ μεγάλη ντροπή για εμάς τους Έλληνες και ντρέπομαι και ενώπιον των παιδιών μου. Σίγουρα δεν είναι "μαγκιά" όπως ενδεχομένως θα έλεγαν κάποιοι "ελληνάρες".

γ) Δυστυχώς, στη χώρα μας έχει καταντήσει η "μαγκιά" και ο

“ξύπνιος΄ να θεωρούνται προσόν […], ενώ η σκληρή και έντιμη εργασία με την οποία κάποιος στον ιδιωτικό τομέα έχει καταφέρει να συσσωρεύσει κάποιο πλούτο να θεωρείται ντροπή. Εδώ έχουμε φθάσει δυστυχώς.

δ) Όλοι λοιπόν οι “ξύπνιοι” και οι “μάγκες” θα προσπαθήσουν πάλι να βρουν τρόπο να αποφύγουν να συνεισφέρουν μέσω της άμεσης φορολογίας με αυτά που μπορούν […] *Και για να μη σας κουράζω άλλο, θεωρώ ότι αντί να ρίχνουμε το φταίξιμο στους ξένους που μας έδωσαν δανεικά, πρέπει όλοι μαζί να κοιτάξουμε πώς θα βάλουμε τάξη στο σπίτι μας ώστε να τα επιστρέψουμε το συντομότερο δυνατόν. Και για να μή ξαναγίνει αυτό νομίζω ότι είναι καιρός να γίνει συνταγματική αναθεώρηση που θα ορίζει ότι το δημόσιο χρέος απαγορεύεται να υπερβαίνει π.χ. στο 40-50% του ΑΕΠ. Εάν δεν είχαμε παραλείψει αυτό, τώρα δεν θα ήμασταν σε αυτή την ταπεινωτική κατάσταση.»****[40]***

Καθώς οι λαϊκές διαμαρτυρίες οξύνονταν, ταυτόχρονα διογκωνόταν και η ντροπή που εξέφραζε ο κεντρώος-φιλελεύθερος λόγος, καθώς, στη ντροπή για τη συστημική αποτυχία, προστίθεται και η ντροπή για τον «αδιόρθωτο Έλληνα» που ακόμη και μπροστά στην ταπεινωτική παρακμή, στο χείλος της συλλογικής και ατομικής καταστροφής, συνέχιζε να συμπεριφέρεται με ατομικιστική αδιαφορία και λαϊκιστική ανευθυνότητα αναζητώντας εξιλαστήρια θύματα και αρνούμενος να αντικρύσει κατά πρόσωπο τη συλλογική ευθύνη που μοιράζεται με όλους τους άλλους. Η διπλή αυτή ντροπή διαπερνά τον κεντρώο-φιλελεύθερο λόγο της κρίσης και διαχέει στον δημόσιο χώρο την ιδέα της συλλογικής ευθύνης γι’ αυτήν, ενώ ταυτόχρονα απαξιώνει τις λαϊκές αντιδράσεις.

Η φιλελεύθερη ντροπή για τη συλλογική αποτυχία και την παρακμή διαπλέκεται με την ανησυχία και τον φόβο που προκαλεί στους ζηλωτές της λιτότητας η άρνηση, όλο και μεγαλύτερων, τμημάτων της κοινωνίας να αναλάβουν τη συλλογική ευθύνη που τους αποδίδεται για την κρίση. Εγκαθιστά, έτσι, την επίκληση της συλλογικής ευθύνης και ενοχής για την κρίση στο κέντρο της απολογητικής των υποστηρικτών της λιτότητας. Αυτός είναι ο λόγος που ο κεντρώος-φιλελεύθερος λόγος αγανακτούσε με τις

διαμαρτυρίες του «***λαού που αρνείται να σκύψει το κεφάλι***».

«Ποιος είναι άραγε αυτός ο υπερήφανος λαός που δεν πρέπει να σκύβει το κεφάλι; Ο λαός που οφείλει να στέκεται αγέρωχος και να απειλεί ενίοτε όλους εκείνους τους ενοχλητικούς τύπους που τόσα χρόνια τον δανείζουν. Εννοούμε τους γνωστούς κουτόφραγκους για τους οποίους ελπίζαμε ότι θα έμεναν μόνο κουτοί, αφού τα φράγκα θα τους τα παίρναμε εμείς τα σαΐνια.

Ας πούμε όμως ότι έτσι είναι το πράγμα, *ότι κι εμείς έχουμε τα δίκια μας κι αναλόγως θα πράξουμε. Εδώ ακριβώς αναδύεται και το μεγάλο πρόβλημα. Για να μη σκύψουμε το κεφάλι πρέπει πρώτα να βρούμε τη χαμένη περηφάνια μας, που πιθανόν να μην μπορεί να θυμηθεί που την έχει θάψει ή καταχωνιάσει ο καθένας μας.*

Πάνε πολλά χρόνια από το Ρούπελ και πολύ περισσότερα από το Μεσολόγγι, ώστε να θυμόμαστε ότι για να έχεις το κεφάλι ψηλά απαιτούνται μεγάλες θυσίες, στερήσεις και ακλόνητη πίστη σε αρχές και αξίες.

Οι απώλειες όμως των αξιών *οι οποίες κρατάνε ψηλά τα κεφάλια συνεχίστηκαν. Πεδία σφαγής της περηφάνιας και της αξιοκρατίας έγιναν οι προθάλαμοι των πολιτικών γραφείων. Φιλούσαμε τις γνωστές «υγρές ποδιές» αχρείων ανθρωπάριων για μια θεσούλα στο δημόσιο. Για να πληρωνόμαστε με χρήματα που δανείζονταν οι «ευεργέτες» μας στο όνομά μας και θα έστελναν το λογαριασμό σε κάποιο ανεπιθύμητο μέλλον εντόκως με αποδέκτες τα παιδιά και τα εγγόνια μας.*

Τώρα εκείνο το μέλλον είναι εδώ, μαζί με το ΠΑΣΟΚ που είναι πάντα εδώ. ***Χωματερές της ελπίδας*** *και της αξιοπρέπειας οι ΟΤΑ, οι σχετικοί φορείς και οι υπηρεσίες. Όλοι μαζί τρέχαμε τη νύχτα. Κινούμενες σκιές να τοποθετήσουμε ένα ακόμη παράνομο λιθαράκι στο νεόδμητο (πιθανά αυθαίρετο) ή στο πατρικό. Στα σκοτεινά έπρεπε να ρίξουμε τα σκουπίδια στις χαράδρες και στα ποτάμια. Συνεπικουρούμενοι από «στραβά μάτια», με το αζημίωτο φυσικά, απαλλοτριώναμε τα δέντρα από το δασικό οικόπεδο, «τρώγαμε» λίγη παραλία, μπαζώναμε τα ρέματα, κάναμε ό,τι*

μπορούσαμε για να βολευτούμε όπως-όπως μίζερα, ζοφερά, μοναχικά, αντικοινωνικά, άδικα. Επιδοθήκαμε καθημερινά σε αναρίθμητες μικροαπρέπειες και μικροαπατεωνιές στην οδήγηση, στη δουλειά, στις σχέσεις μας, στις συναλλαγές μας.

Τα πιο χαμηλωμένα κεφάλια *ήταν αυτά που κοίταζαν ψηλά στις εξέδρες και φώναζαν κατά χιλιάδες, ακρίτως και αδιακρίτως, είσαι και θα είσαι ο πρωθυπουργός ή να τος, να τος ο πρωθυπουργός.»**[41]***

Η ιδέα της συλλογικής ευθύνης-ενοχής, θεμελιωμένη στην ηθικολογική κουλτούρα της κρίσης, αποτέλεσε την αιχμή του δόρατος της κεντρώας-φιλελεύθερης απολογητικής για την κρίση και τις επιβληθείσες πολιτικές λιτότητας. Ιδιαίτερα κατά τις περιόδους όξυνσης των λαϊκών αντιδράσεων η συλλογική ενοχή για την ηθική/εθνική παρακμή αποτελούσε τη σταθερή επωδό των υποστηρικτών της λιτότητας τόσο για τα αίτια της κρίσης και της δημοσιονομικής κατάρρευσης όσο και για την άγρια οικονομική επίθεση στις λαϊκές τάξεις, τον πρωτοφανή ευτελισμό ακόμη και αυτής της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και την έξαρση του θεσμικού αυταρχισμού.

Έτσι όσοι διαμαρτύρονταν αντιμετωπίστηκαν και παρουσιάστηκαν ως **ανεύθυνοι λαϊκιστές** που ωθούσαν τη χώρα προς την πλήρη καταστροφή για να περισώσουν τα προνόμιά τους, ενώ ταυτόχρονα ενίσχυαν τις πιο ανορθόλογες, εξτρεμιστικές και αντιδημοκρατικές δυνάμεις. Στο σχήμα αυτό, όσοι αντιδρούσαν στη λιτότητα και τον αυταρχισμό ήταν αυτοί ακριβώς που ωφελήθηκαν από το φαύλο καθεστώς της κομματικής πελατοκρατείας, του λαϊκισμού και της δημοσιονομικής ασυδοσίας που ο κεντρώος-φιλελεύθερος λόγος ενοχοποιούσε για την πτώχευση. Οι διαμαρτυρίες τους δεν αποτελούσαν παρά συναισθηματικές (ανορθολογικές) εκρήξεις μπροστά στη συνειδητοποίηση ότι ο δικός τους τρόπος ζωής και οι δικές τους απαιτήσεις προκάλεσαν την καταστροφή, ενώ δεν στόχευαν παρά σε μια χίμαιρα, δηλαδή στη φαντασίωση ότι αρκεί κάποια εξιλαστήρια απαξίωση του πολιτικού συστήματος και προσωπικού για να επανέλθει η κοινωνία στην πρότερη κατάσταση του

ευδαιμονικού και ανεύθυνου καταναλωτισμού που κατηγορούνταν για την καταστροφή της χώρας.[42]

*«Οι διαδηλωτές είναι οι ίδιοι πολίτες που δεν πληρώνουν φόρους και θεωρούν ότι είναι περίπου δικαίωμα τους δεδομένου ότι κάποιοι άλλοι φοροδιαφεύγουν πολύ περισσότερο. […] Το θέμα είναι να κάνει ο κάθε κλάδος, ο κάθε πολίτης αυτοκριτική και αυτοκάθαρση. Δεν υπάρχει ελληνική οικογένεια που να μη έχει με κάποιο τρόπο παρανομήσει, που δεν έχει με κάποιο τρόπο κλέψει το δημόσιο. Το ζήτημα της κλοπής είναι απλώς ποσοτικό και όχι ποιοτικό. Δεν είσαι κλέφτης όπως ο υπουργός με τις μίζες από τα υποβρύχια, είσαι κλεφτρόνι. Το σπίτι που μένεις είναι αυθαίρετο απλώς του γείτονα και πόσο μάλλον του βουλευτή και του υπουργού είναι πιο αυθαίρετο. Το αυτοκίνητο που οδηγείς σου το πήρε ο μπαμπάς με μαύρα λεφτά. Τα διαμερίσματα από την αντιπαροχή προφανώς τα δήλωσες με την αντικειμενική τους αξία και όχι με την πραγματική τους. Στη δουλειά στο δημόσιο λουφάρεις όσο μπορείς. Κατά τα άλλα είσαι αγανακτισμένος. Και είσαι συμπαθής γιατί σου κόψαν τον μισθό η την σύνταξη, γιατί δεν δουλεύει το μαγαζί όπως δούλευε η γιατί πολύ χειρότερα δεν βρίσκεις καθόλου δουλειά. Προφανώς είσαι αξιολύπητος. Αλλά έλεος, όχι άλλος λαϊκισμός. Δεν φταίνε κάποιοι άλλοι, κάπου μακριά. Οι ευθύνες διαχέονται σε όλη την κοινωνία. Προφανώς οι πολιτικοί φέρουν το μεγαλύτερο μέρος της ευθύνης. Αλλά δημοκρατία είχαμε. Δεν μας τους επέβαλλαν τα ξένα συμφέροντα. Εμείς τους επιλέξαμε.»****[43]****

Σ’ όλη τη διάρκεια της κοινωνικής σύγκρουσης γύρω από τη λιτότητα, ο κεντρώος-φιλελεύθερος λόγος δεν έπαψε να επαναλαμβάνει το ίδιο πάντα μακροσκελές κατηγορητήριο της συλλογικής ενοχής: όλοι (ή, έστω, οι περισσότεροι) έκλεβαν την εφορία, έβαζαν μέσο για καλή μετάθεση στο στρατό, έγλειφαν για μια θέση στο δημόσιο, έριχναν τα σκουπίδια στις χαράδρες, μπάζωναν τα ρέματα και καταπατούσαν τις παραλίες, έχτιζαν αυθαίρετα, καταβρόχθιζαν άκριτα τη μαζική τηλεοπτική υποκουλτούρα, παπαγάλιζαν την εκπαιδευτική ύλη για την εισαγωγή σε κάποιο εκπαιδευτικό ίδρυμα, ενώ αδιαφορούσαν για

την πνευματική τους καλλιέργεια, ζούσαν βασισμένοι στα διάφορα προκλητικά επιδόματα, θεοποίησαν την άσκοπη και επιδεικτική κατανάλωση, καταστρατηγούσαν κάθε έννοια αξιοκρατίας, λούφαραν στην εργασία τους, οδηγούσαν ακριβά αυτοκίνητα αγορασμένα με «μαύρα» χρήματα, ψήφιζαν κάποιο κόμμα για να διορίσει το παιδί τους στο δημόσιο, ψήφιζαν τους πολιτικούς που σήμερα κατηγορούν. [44]

«Ποιοι τα πήραν όλα αυτά τα δάνεια επιτέλους; Απάντηση καμία. Κι όμως υπάρχει απάντηση: Τα πήραν ελληνικές κυβερνήσεις που ψήφισε ο ελληνικός λαός […] Χωρίς την ομολογία του εγκλήματος σωτηρία δεν υπάρχει. Τα δύο τρίτα των Ελλήνων εκμαυλίστηκαν από τις κυβερνήσεις ΠΑΣΟΚ και Νέα Δημοκρατία. Οπότε η αντίστροφη πορεία για την ανασυγκρότηση της χώρας πρέπει να ξεκινήσει από το ένα τρίτο, που όπως είπαμε, προσπάθησε με νύχια και με δόντια, μέσα στην πρωτοφανή παρασιτική παρακμιακή πορεία του τόπου να κρατήσει την αξιοπρέπειά του. Ο λόγος είναι ότι τα δύο τρίτα ακόμη διατηρούν την παρασιτική νοοτροπία, που είναι και η βασική αιτία του δράματος. Το τονίζω επανειλημμένως εδώ και δεκαετίες, έως ότου γίνει συνείδηση: Δεν είναι η οικονομία η ίδια που φταίει. Φταίει, για να το πούμε λαϊκά, ο κακός μας εαυτός […] Επαναλαμβάνω: Η παρασιτική μας νοοτροπία. Και να μας χάριζαν το χρέος και να μας χάριζαν κι από πάνω άλλα τόσα χρήματα, θα καταλήγαμε με μαθηματική ακρίβεια εδώ που βρισκόμαστε τώρα.»[45]

«Οι υδραυλικοί που δεν ξέρουν τι θα πει απόδειξη, οι ηλεκτρολόγοι που σου κάνουν χάρη όταν έρθουν χωρίς επίσης να κόψουν απόδειξη, οι ταξιτζήδες που κλέβουν με το ταξίμετρο, οι γιατροί του ΕΣΥ που παίρνουν όταν μπορούν (λόγω ειδικότητας) φακελάκι για να παρέχουν τα αυτονόητα, οι γιατροί ελεύθεροι επαγγελματίες που ευημερούν και δηλώνουν 10 χιλιάδες εισόδημα τον χρόνο, οι γιατροί που μιζάρουν και μιζάρονται αποστέλλοντας παρακλινικές εξετάσεις, αποστέλλοντας ασθενείς στον καρδιολόγο για stent, στο χειρουργό για χολοκυστεκτομή, οι γιατροί που δεν άφησαν μέρος του πλανήτη που να μην πάνε σε συνέδριο με την κυρά στολισμένη (φορτώνοντας προφανώς τα

*έξοδα στην τιμή του φαρμάκου), οι εφοριακοί που χρηματίζονται ή οι συνάδελφοί τους που κάνουν λευκή απεργία, οι υπάλληλοι των πολεοδομιών που μοιράζονται το προϊόν του χρηματισμού, οι υπάλληλοι του ΟΣΕ που χρόνια ανέχτηκαν χωρίς να καταγγέλλουν τα όσα θηριώδη διαβάσαμε πρόσφατα, οι υπάλληλοι της ΔΕΗ που πήραν σύνταξη στα 45, οι γυναίκες που πήραν σύνταξη με 15 χρόνια υπηρεσία (και θα πληρώνονται ζωή να έχουν καμιά 50 χρόνια), οι νηπιαγωγοί που κουράζονται υπερβολικά με το 6ωρο γιατί η δουλειά τους είναι πολύ δύσκολη, οι παντός είδους δημόσιοι υπάλληλοι που ευεργετήθηκαν στα προηγούμενα χρόνια καθώς βίωναν ένα καθεστώς ιδιότυπης ασυλίας με σταθερό μισθό και δουλειά κατά βούληση, οι καθηγητές που παράλληλα με τα μαθήματα στο σχολείο παρανόμως κάνουν ιδιαίτερα, οι νοσηλεύτριες που στο σπίτι τους καθάριζαν τα τζάμια με γάζες που έπαιρναν από το νοσοκομείο, οι υπάλληλοι που δεν αγοράζουν χαρτί Α4 αλλά το παίρνουν από την υπηρεσία, οι εργολάβοι ή τα παιδιά τους που επί δεκαετίες κατέστρεψαν την Ελλάδα χωρίς να αποδώσουν τουλάχιστον στην εφορία τα πρέποντα»**[46]*** είναι αυτοί που επέβαλαν το σύστημα φαυλοκρατίας και κλεπτοκρατίας που κατέληξε στη σήψη και την παρακμή.

Αυτοί είναι που είτε έκαναν τους πολιτικούς, που σήμερα λοιδορούν και απαξιώνουν, «σαν τα μούτρα τους» είτε, αντίθετα, εξομοιώθηκαν με τους χειρότερους από αυτούς, για να εξυπηρετήσουν τα ιδιοτελή, ατομικιστικά τους συμφέροντα. Τα σχετικά κείμενα βρίθουν απαξιωτικών χαρακτηρισμών, ειρωνείας, σαρκασμού, οργισμένης περιφρόνησης, ακόμη και αποστροφής για τα «τέρατα» που, εντέλει, ευθύνονται για την ταπεινωτική κατάληξη της μακροχρόνιας παρακμιακής πορείας. Είναι μάλιστα τέτοια και τόση η ντροπή και η περιφρόνηση που αρθρώνεται στα σχετικά κείμενα που, συχνά, δεν αποφεύγονται μελοδραματικές εξάρσεις, υπερβολές ή/και καταφανείς παραλογισμοί:

«Εδώ έρχεται το ερώτημα: άραγε μας αξίζει να ζούμε σε ένα τέτοιο τόπο και να μιλάμε μία τέτοια γλώσσα; Το σκεπτόμουνα τις τελευταίες ηλιόλουστες Αλκυονίδες ημέρες, όπου διέσχισα τη χώρα, οδηγώντας. Σκουπίδια όπου και να κοιτάξεις, χωματερές,

*σπίτια-κύβοι από μπετόν με όρθιες τρίχες στην ταράτσα, βάρβαρες επιγραφές κι ακόμα πιο βάρβαρα γκράφιτι. Κάτω από κάθε πέτρα, μία απάτη. Χυδαία κείμενα κρέμονται στα περίπτερα. Αγανάκτηση φούντωνε μέσα μου σε κάθε στροφή του δρόμου. Όχι, δεν μας αξίζει μία τέτοια χώρα. Φέρτε άλλους, φέρτε Ελβετούς, Σουηδούς, Ιάπωνες, να την διαχειριστούν και να αναδείξουν τις ομορφιές της. Βρωμάει αυτή η υπέροχη πατρίδα, από σκουπίδια και διαφθορά, φθόνο και μικροψυχία. Και η μιλιά μας γίνεται όργανο διαστρέβλωσης και διαστροφής. Άραγε θα γίνουμε ποτέ άξιοι της χώρας και της γλώσσας μας;»**[47]***

«***Αδελφοποίηση με τους Γερμανούς:*** *Αν για διαφόρους λόγους είναι αδύνατο να κάνουμε τις αλλαγές που απαιτούνται υπάρχει μια ριζοσπαστική πρόταση που έχει μεν το φοβερό μειονέκτημα να μην εμπιστεύεται την ικανότητά μας να πράττουμε με αυτονομία, φαίνεται, όμως, αποτελεσματική. Θα λύναμε όλα τα προβλήματά μας αν κάθε ελληνική οικογένεια προχωρούσε στην αδελφοποίησή της με μια γερμανική και ανέθετε σε αυτήν την πλήρη διαχείριση των οικονομικών της. Κάθε πρωί μέσω διαδικτύου ή τηλεφώνου θα έβγαινε το πρόγραμμα της ημέρας και το βράδυ θα γινόταν ο σχετικός έλεγχος. Θα εξανεμίζαμε το έλλειμμα πιο γρήγορα από όσο υπόσχεται ο κ. Α. Σαμαράς. Με την υπόδειξη των αδελφών μας θα πληρώναμε όλοι φόρους και θα περιορίζαμε την σπατάλη. Αυτή η καθημερινή επαφή θα είχε ασφαλώς και γενικότερα ευεργετικά αποτελέσματα στην παιδεία μας, στο σεβασμό των συμπολιτών μας και στην επικράτηση του κράτους δικαίου.»**[48]***

Μια πραγματική ιδεολογία της φιλελεύθερης κρίσης

Καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε, το μοτίβο της εθνικής παρακμής παρέμεινε στον πυρήνα του δημόσιου λόγου για την κρίση και τη λιτότητα. Πρόκειται για ένα ιδεολογικό σχήμα που θεμελιώνεται πρώτιστα στην εθνικο-πατριωτική αναφορά και επικεντρώνεται στην «εθνική μοίρα». Η ηθικο-πολιτιστική κατανόηση της κρίσης είναι εδώ κυρίαρχη επικαθορίζοντας τις οικονομικο-πολιτικές αναλύσεις και ερμηνείες. Από την άποψη

αυτή, ο κεντρώος-φιλελεύθερος λόγος της κρίσης δεν απομακρύνθηκε καθόλου από τις πάγιες ιδεολογικές του συνιστώσες.

Συνεχίζοντας και οξύνοντας την καταγγελία της λεγόμενης «ελληνικής ιδιαιτερότητας/ιδιοπροσωπείας», ερμήνευε και κατανοούσε την παρούσα κρίση ως την ακραία επιβεβαίωση της «ελληνικής υστέρησης» σε σχέση με τον ευρωκεντρικό ιδεότυπο της προόδου που επεβλήθη ως κυρίαρχη ιδεολογία του πολιτικού συστήματος από το εκσυγχρονιστικό-εξευρωπαϊστικό στρατόπεδο τη δεκαετία του 1990.

Στο σχήμα αυτό, η οικονομική κρίση κατανοήθηκε ως μια νέα, διακριτή, περίοδος της εθνικής ιστορίας που συμπύκνωνε όλα τα σφάλματα και τις αποτυχίες όχι μόνο της αμέσως προηγούμενης περιόδου, αλλά ακόμη και τις χρόνιες ανεπάρκειες και ελλείψεις της νεοελληνικής κοινωνίας και του νεοελληνικού κράτους ήδη από τη σύστασή του. Ο τόνος των κειμένων που αναπαρήγαγαν αυτό το σχήμα κυμαινόταν από τον φόβο, την απογοήτευση, τη ντροπή και την απελπισία για την κρίση και τη «συστημική αποτυχία»[49] που αυτή αποκάλυπτε ως την περιφρόνηση, την οργή, ακόμη και την ανοιχτή εχθρότητα προς τους υπαίτιους της παρακμής. Στα κείμενα αυτά, οι δημόσιοι υπάλληλοι, οι αγρότες, οι λιμενεργάτες, οι εφοριακοί, οι γιατροί, οι συνταξιούχοι, τα πελατειακά κόμματα, ο κρατισμός και οι λαϊκιστές πολιτικοί ονοματίζονται και στιγματίζονται μέσα από τα μοτίβα του (αντι)λαϊκισμού και της συλλογικής ενοχής: «όλοι μαζί τα φάγαμε», συνεπώς, είμαστε όλοι συνένοχοι για την παρακμή.

> *Το πρώτο πληθυντικό, το «εμείς», είναι το υποκείμενο κάθε παθογένειας, κάθε αμαρτήματος και κάθε ανεπάρκειας που οδήγησε, τελικά, στη σημερινή σήψη και καταστροφή.*

Η κουλτούρα της λιτότητας, ως απάντηση στη νεοελληνική παρακμή, διαχύθηκε στη δημόσια σφαίρα μέσα από το συναισθηματικό κεντρώο-φιλελεύθερο δημόσιο λόγο, ο οποίος την προπαγάνδισε ως την «τελευταία ευκαιρία» για την εθνική

σωτηρία. Η πολεμική ιαχή των κεντρώων-φιλελεύθερων εκπολιτιστών, «ή αλλάζουμε ή βουλιάζουμε», συνόψισε με διλημματική-εκβιαστική επιμονή, την ιδεολογική απάντηση του φιλελευθερισμού στην αμφισβήτηση του κεντρώου-φιλελεύθερου πολιτικού προγράμματος και προσωπικού που πυροδοτήθηκαν από την κρίση και τη λιτότητα. Τα ιδεολογικά μοτίβα της πολιτιστικής-ηθικής-εθνικής παρακμής και της λιτότητας ως εξαναγκαστικής, αλλά αναγκαίας, ορθοπεδικής για την αναμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας που παραμένει «ανεπίδεκτη εκσυγχρονισμού-εξευρωπαϊσμού», έλαβαν τη μορφή μιας καθολικής ηθικής επίθεσης εναντίον της «Ελλάδας» και του «Έλληνα».

Αυτή η επίθεση δεν αποτέλεσε ένα μεμονωμένο φαινόμενο, απόρροια κάποιας συναισθηματικής αντίδρασης ορισμένων διανοουμένων και δημοσιολόγων που, μπροστά στον κίνδυνο μιας «εθνικής καταστροφής», έχασαν την ψυχραιμία τους και καταφέρθηκαν επί δικαίων και αδίκων. Αντίθετα υπήρξε τμήμα της ευρύτερης **ηθικής επίθεσης που εκδηλώθηκε εναντίον των κοινωνιών του «ευρωπαϊκού νότου» από ισχυρούς διεθνείς διαμορφωτές της κοινής γνώμης (ΜΜΕ και κάθε λογής διανοούμενους, ειδικούς και πολιτικούς)**. Αυτοί οι τελευταίοι ενεργοποίησαν και διέδωσαν μια (καλβινιστικής έμπνευσης) εκστρατεία ηθικολογικής καταγγελίας και απαξίωσης των αποτυχημένων της παγκοσμιοποίησης αναβιώνοντας, έτσι, μια σύγχρονη εκδοχή του «Ευρωπαίου (ή Λευκού) Νέγρου»[50] του τέλους του 19ου αιώνα στις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 21ου. Ο ελληνικός λαός, («οι Έλληνες») εισέπραξε από την πρώτη στιγμή της κρίσης μεγάλο μερίδιο αυτής της απαξίωσης, καθώς τόσο οι διεθνείς όσο και οι εγχώριες ελίτ πρωτοστάτησαν στη διεθνή του διαπόμπευση.

Όλοι οι εκπρόσωποι της διεθνούς του φιλελευθερισμού κατέληγαν στο ίδιο συμπέρασμα: «οι Έλληνες» (και συνολικά «οι Νότιοι») έπρεπε να τιμωρηθούν, να περάσουν από την «κοιλάδα των δακρύων», από το «καθαρτήριο» της ταπείνωσης και της οδύνης, ώστε να εξαγνιστούν από τις βδελυρές τους έξεις για να αναγεννηθούν στο ευρωπαϊκό βασίλειο της σωφροσύνης, της

εργατικότητας και της αρετής. Το καθαρτήριο αυτό ονομάστηκε λιτότητα, δημοσιονομική προσαρμογή, θεραπεία του σοκ, εσωτερική υποτίμηση και παρουσιάστηκε στους υπό αναμόρφωση αμαρτωλούς λαούς ως η μόνη εφικτή οδός για την έξοδο των εθνικών οικονομιών τους από τον φαύλο κύκλο του υπερδανεισμού και του ελλείμματος και την είσοδο σ' έναν ενάρετο κύκλο ανάπτυξης μέσω ισοσκελισμένων προϋπολογισμών ή/και πρωτογενών δημοσιονομικών πλεονασμάτων.[51]

Συμβατικά, μπορούμε να συγκρατήσουμε ως χρονικό σημείο γενίκευσης και διεθνοποίησης αυτής της επίθεσης το γνωστό εξώφυλλο του Γερμανικού περιοδικού Focus,[52] ωστόσο, στην πραγματικότητα, η ηθική επίθεση ενάντια στην ελληνική κοινωνία είχε ξεκινήσει αρκετά νωρίτερα και μάλιστα από το εσωτερικό. Οι εγχώριοι εκπρόσωποι του φιλελευθερισμού, από δεκαετίες εθισμένοι στην καταγγελία της λαϊκιστικής, πελατειακής, κρατικίστικης, οπισθοδρομικής Ελλάδας που αρνείται να εκσυγχρονιστεί, να εκπολιτιστεί και να εξευρωπαϊστεί, διαμόρφωσαν και διέδωσαν στον δημόσιο χώρο, πριν ακόμη από τους διεθνείς ομοϊδεάτες τους, μιαν ενοχική πρόσληψη της κρίσης που, ήδη από τότε, προοικονομούσε το εμβληματικό «όλοι μαζί τα φάγαμε».

Έτσι, π.χ. από τον Θ. Φιλιππόπουλο που τον Απρίλιο του 2009 ελεεινολογούσε τους «Έλληνες» που έχουν *«σαν σπορ […] τη φοροαποφυγή»* και πρέπει να πάψουν να ζουν με δανεικά και να σπαταλούν *«το δημόσιο πλούτο προς πάσα κατεύθυνση, ανεύθυνα και προκλητικά»*[53] ως τον Α. Ανδριανόπουλο που αγανακτούσε τόσο με τους *«ανεκδιήγητους και αδιόρθωτους»* Έλληνες που *«έχουν μάθει να ζουν με παροχές, ευνοιοκρατία και δίχως ατομική υπευθυνότητα»*, όσο και με το *«κράτος ψευδολογίας»* που έχουν δημιουργήσει, το οποίο *«κατεξευτελίζεται για να μη δυσαρεστήσει και ξεβολέψει τους πολίτες του»*[54] και μέχρι τη δουλόφρονα ανοιχτή επιστολή του Τζήμερου προς την Α. Μέρκελ ή την ακατάπαυτη καταγγελία της *«διεφθαρμένης Ελλάδας»* από τον ΓΑΠ στα διεθνή ΜΜΕ,[55] αλλά και από την εμβληματική διατύπωση του μοτίβου της συλλογικής ενοχής από τον αντιπρόεδρο της

πρώτης μνημονιακής κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ[56] ως την Α. Μέρκελ που κατηγορούσε τους «Έλληνες» ότι δουλεύουν λίγο, συνταξιοδοτούνται νωρίς και ζουν πάνω από τις οικονομικές τους δυνατότητες[57] ή τον CEO της RYANAIR που παρουσίαζε τους «Έλληνες» ως ένα *«έθνος συνταξιούχων που «κάθονται και πίνουν καφέ και περιμένουν τους Γερμανούς, τους Πορτογάλους και τους Ιρλανδούς να τους σώσουν»*[58] και μέχρι τον Πρόεδρο του Γιούρογκρουπ που κατηγορούσε τους λαούς του ευρωπαϊκού νότου ότι *«ξοδεύουν τα λεφτά σε ποτά και γυναίκες και στη συνέχεια ζητούν βοήθεια»,**[59]* οι συστημικές φωνές και γραφίδες αρθρώνουν ένα κοινό ηθικολογικό αφήγημα που συστηματικά αποδίδει την κρίση χρέους στην Ευρωζώνη στα «εθνικά χαρακτηριστικά» των «λαών του νότου» και στον τρόπο ζωής τους.

Αντί επιλόγου

Η ηθικο-πολιτιστική προσέγγιση της κρίσης είναι μια πραγματική ιδεολογία της κρίσης που την κατανοεί, πρώτιστα, μέσα από μια πολιτιστική οπτική που συμφύρει εθνικά στερεότυπα και ηθικές κατηγορίες. Στο αφήγημα αυτό, η οικονομική αποτυχία δεν έχει στην πραγματικότητα κυρίως οικονομικά ή/και πολιτικά αίτια, αλλά πολιτιστικά. Δεν είναι αποτέλεσμα οικονομικών και πολιτικών επιλογών, αλλά η κατάληξη μιας μακράς πορείας προβληματικών νοοτροπιών, αξιών και συμπεριφορών. Πρόκειται για μια πορεία σήψης και παρακμής που μολύνει την οικονομική και πολιτική ζωή και τα αίτιά της βρίσκονται βαθιά ριζωμένα στην ελληνική κουλτούρα, στη «νοοτροπία του Έλληνα» ή του εκάστοτε στοχοποιούμενου «νοτιοευρωπαίου».

Είναι μια ιδεολογία που επιδιώκει να εγκαθιδρύσει στον δημόσιο χώρο και λόγο μιαν απολογητική εξήγηση και ερμηνεία της κρίσης χρέους και να απαξιώσει ηθικά τις λαϊκές αντιστάσεις προς τις πολιτικές λιτότητας. Αυτές οι τελευταίες αντιμετωπίζονται ως το θλιβερό αποτέλεσμα της προηγούμενης περιόδου αφροσύνης, ανευθυνότητας και ανικανότητας των κοινωνιών που υπέκυψαν σ’ αυτήν.

Ταυτόχρονα, επενδύει στον λεγόμενο «κοινωνικό αυτοματισμό» και τη διαίρεση των αντιδρώντων, καθώς παράγει έναν ανεξάντλητο κατάλογο κοινωνικών ενόχων που πρέπει να επωμιστούν το βάρος της ενοχής τους. Στην πραγματικότητα, το κεντρώο-φιλελεύθερο αφήγημα περί παρακμής δεν έκανε τίποτε άλλο παρά να αναλύει επίμονα το εμβληματικό «όλοι μαζί τα φάγαμε»: ανομία, λαϊκισμός, κακοδιοίκηση, διαφθορά και γραφειοκρατία του Δημοσίου, ηδονισμός, ατομικισμός, εύκολος πλουτισμός, αυτά είναι τα πραγματικά αίτια της κρίσης, ενώ η διαρκής τους παρουσία στην νεοελληνική κοινωνία σηματοδοτεί την μακρά παρακμιακή πορεία που κατέληξε στην κρίση. Μια πορεία που, παρά τις ελπίδες εκσυγχρονιστικού εξευρωπαϊσμού που γεννήθηκαν κατά την τριακονταετή περίοδο φιλελεύθερης ηγεμονίας στο πολιτικό σύστημα και την κοινωνία, κατέληξε στην αποτυχία και την κατάρρευση, αφού δεν κατάφερε, τελικά, να υπερνικήσει τους προαιώνιους εχθρούς των φιλελεύθερων εκπολιτιστών υποκύπτοντας, έτσι, στην παρακμή.

Σε ολόκληρη την περίοδο που εξετάζουμε, ο δημόσιος κεντρώος-φιλελεύθερος λόγος, παρά την απογοήτευση, τη θλίψη και την απαισιοδοξία που εξέφρασε, αναφορικά με τη συστημική αποτυχία, ανέλαβε το δύσκολο καθήκον να υπερασπιστεί το πολιτικό πρόγραμμα και προσωπικό του εκσυγχρονιστικού εξευρωπαϊσμού που αμφισβητήθηκε κοινωνικά και πολιτικά εξαιτίας της κρίσης και των πολιτικών λιτότητας. Ανταποκρίθηκε με ζήλο σ’ αυτή την πρόκληση διατυπώνοντας και διαχέοντας μιαν ηθικο-πολιτιστική απολογητική ιδεολογία της κρίσης ως αποτελέσματος και κατάληξης μιας παρακμιακής πορείας που οφειλόταν στη νοοτροπία και τη συμπεριφορά που επέδειξε «ο Έλληνας» κατά την προηγούμενη της κρίσης περίοδο.

Τα συναισθήματα (συλλογικής) ντροπής και ενοχής υπήρξαν κομβικής σημασίας σ’ αυτή την απολογητική, καθώς διαχύθηκαν από τον κεντρώο-φιλελεύθερο λόγο στον δημόσιο χώρο με στόχο να εκβιαστεί η **κοινωνική συναίνεση** στις πολιτικές της λιτότητας και να απαξιωθούν οι αντιδράσεις και οι αμφισβητήσεις. Από αυτή την άποψη, τα δημόσια συναισθήματα που αρθρώθηκαν από τον

κεντρώο-φιλελεύθερο λόγο υπηρέτησαν έναν επείγοντα πολιτικό στόχο, η κεντρικότητα του οποίου τα τοποθέτησε στον πυρήνα της φιλελεύθερης ιδεολογίας μέσα στην κρίση.

Αντίθετα με κάθε στενά λογοκρατική θεώρηση των πολιτικών ιδεολογιών και των κοινωνικοπολιτικών συγκρούσεων, ο ελληνικός φιλελευθερισμός της κρίσης ενεργοποίησε και χρησιμοποίησε βαθιά και έντονα συναισθήματα στην πάλη του για την υπεράσπιση και αναπαραγωγή της ηγεμονίας του στην ελληνική κοινωνία και το πολιτικό σύστημα.

Γύρω από αυτά τα δημόσια συναισθήματα συνάρμοσε την ιδεολογική υποστήριξη της λιτότητας ως αναγκαίας κοινωνικοπολιτικής ορθοπεδικής για τη διόρθωση χρόνιων πολιτιστικών (ηθικών και αισθητικών) στρεβλώσεων, ανεπαρκειών και ελλειμμάτων. Χάρη στη διαχείριση αυτών των δημόσιων συναισθημάτων, κατάφερε όχι μόνο να συνθέσει έναν εθνικό λόγο της ενότητας και της υπευθυνότητας, στο εσωτερικό του οποίου συνύφαινε τη νομιμοφροσύνη προς την υπερεθνικά επιβαλλόμενη λιτότητα με τον πατριωτισμό της σωτηρίας της χώρας, αλλά και να τον αντιτάξει απέναντι στην αγανάκτηση των αντιπάλων του.

Τα δημόσια συναισθήματα της κρίσης βρέθηκαν στον πυρήνα της ιδεολογικο-πολιτικής σύγκρουσης γύρω από τη λιτότητα. Οι φορείς των διαφορετικών λόγων που αντιπαρατέθηκαν γύρω από την κρίση και τη λιτότητα δεν άρθρωσαν έναν ουδέτερο, αποστασιοποιημένο, ρεαλιστικό, ορθολογικό και τεχνοκρατικό λόγο. Δεν διατύπωσαν έναν «ψυχρό» υπολογιστικό λόγο των αντικειμενικών συνθηκών και των διαθέσιμων λύσεων, αλλά, αντίθετα, άρθρωσαν «θερμούς», γεμάτους συναισθήματα, ιδεολογικούς και πολιτικούς λόγους που στόχευαν τόσο στην παραγωγή και διάχυση ιδεολογικών-ερμηνευτικών σχημάτων για τις αιτίες και τις συνέπειες της κρίσης και, όσο και στον προσανατολισμό της συλλογικής δράσης αναφορικά με τις ενδεδειγμένες πολιτικές για την αντιμετώπισή της.

Οι κεντρώοι-φιλελεύθεροι υποστηρικτές της λιτότητας, όχι μόνο δεν αποτέλεσαν εξαίρεση σ’ αυτή τη γενικευμένη «θερμή»

επεξεργασία και διαχείριση της πραγματικότητας, αλλά συμμετείχαν συστηματικά και ανυποχώρητα σ’ αυτή την πραγματική, ιδεολογική και πολιτική, σύγκρουση που συγκλόνισε την εποχή μας.

> *Το διακύβευμα αυτής της σύγκρουσης υπήρξε, και γι’ αυτούς, εξαιρετικά σημαντικό για να το εμπιστευθούν στον «ουδέτερο» και «αποστασιοποιημένο» τεχνοκρατικό λόγο που κατά τα άλλα λατρεύουν και διακηρύττουν ότι υπηρετούν.*

Αντί γι’ αυτό, εμψύχωσαν και ζωογόνησαν την πολιτική και οικονομική ιδεολογία της τάξης τους με όλα εκείνα τα συναισθήματα που μπορούσαν να μεταστοιχειώσουν το υλικό και πολιτικό συμφέρον των επενδυτών και των παραγόντων της αγοράς σε κοινωνική συναίνεση για την μετατροπή του κόστους της συστημικής αποτυχίας σε «σκληρές αλλά αναγκαίες θυσίες» των θυμάτων της λιτότητας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

[1]Ενδεικτικά βλ. Loewenstein, G., Emotions in Economic Theory and Economic Behavior, *The American Economic Review* Vol. 90, No. 2, Papers and Proceedings of the One Hundred Twelfth Annual Meeting of the American Economic Association (May, 2000), pp. 426-432; Rick, S. and Loewenstein, G., (2008) The Role of Emotion in Economic Behavior, in Lewis, M., Haviland-Jones, J.M. and Feldman Barrett, L., Handbook of Emotions, Third Edition, The Guilford Press; Chryssochoou, X., Papastamou, Σ. and Prodromitis, G. Facing the Economic Crisis in Greece: The Effects of Grievances, Real and Perceived Vulnerability, and Emotions Towards the Crisis on Reactions to Austerity Measures, Journal of Social Science Education Volume 12, Number 1, pp. 41-49; Passarelli , F., and Tabellini , G., (2013), Emotions and Political Unrest , CESIFO WORKING PAPER NO. 4165, March 2013; Marcus, G. E. (2000(“Emotions in Politics.” Annual Review of Political Science 3:221–250;

Patterson, Thomas E. 1994. Out of Order. New York: Vintage; Thompson, S. and Hoggett, P. (eds.) (2012) *Politics and the Emotions. The affective turn in contemporary political studies.* New York and London: Continuum; Demertzis, N. (ed.) (2013) *Emotions in Politics The Affect Dimension in Political Tension*. Houndmills: Palgrave Macmillan; Åhäll, L. and Gregory, T., *Emotions, Politics and War.* London and New York: Routledge.

[2]Το κείμενο αυτό αποτελεί τμήμα μελέτης με αντικείμενο τα συναισθήματα που αποτύπωσε στη δημόσια σφαίρα και διαπραγματεύθηκε ο υπέρ της λιτότητας κεντρώος-φιλελεύθερος λόγος κατά την περίοδο της κρίσης. Το συγκεντρωθέν ερευνητικό υλικό αποτελείται από 2.500 άρθρα γνώμης, αναλύσεις, συνεντεύξεις, συζητήσεις, ομιλίες, σχόλια, ρεπορτάζ που δημοσιεύτηκαν στο διαδίκτυο κατά τη διάρκεια της περιόδου 2008-2017 και τα οποία διαπραγματεύονται τα κεντρικά για την ιδεολογικο-πολιτική διαμάχη της περιόδου ερωτήματα των αιτίων της κρίσης, των κοινωνικο-πολιτικών συνεπειών της καθώς και των ενδεδειγμένων πολιτικών για την αντιμετώπισή της. Τα κείμενά αυτά δημοσιεύθηκαν σε διάφορα ηλεκτρονικά και έντυπα μέσα και όλα χαρακτηρίζονται από την υπεράσπιση της λιτότητας και των μνημονιακών πολιτικών από κεντρώα-φιλελεύθερη πολιτική θέση.

[3]Izard, C. E. (1980). Cross-cultural perspectives on emotion and emotion communication. Washington, D.C.: American Psychological Association. pp. 23–50.; Uchida, Y.; Townsend, S.S.M.; Markus, H.R.; Bergseiker, H.B (2009). "Emotios as within or between people? Cultural variations in lay theories of emotion expression and inference". Personality and Social Psychology Bulletin. 35 (11): 1427–1438; Friedlmeier, W.; Corapci, F. & Cole, P. M. (2011). "Socialization of emotions in cross-cultural perspective". Social and Personality Psychology Compass. 5 (7): 410–427; Butler, E. A.; Lee, T. L. & Gross, J. J. (2007). "Emotion regulation and culture: Are the social consequences of emotion suppression culture-

specific?”. Emotion. 7: 30–48; Reddy, W. (2012). The Making of Romantic Love: Longing and Sexuality in Europe, South Asia, and Japan, 900–1200 CE. Chicago, IL: University Of Chicago Press; Bericat, E., (2016) The sociology of emotions: Four decades of progress, Current Sociology, Vol. 64(3) 491 –513.

[4] Ενδεικτικά: Τριανταφυλλίδου, Α., «Είναι η Ελλάδα μία σύγχρονη χώρα; Μία εξήγηση της σύγχρονης οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα», 23/4/2010, https://www.eliamep.gr/publication/anna-triandafyllidou-is-greece-a-modern-country-an-explanation-to-greece%E2%80%99s-current-economic-crisis-blog-post/, Δημητράκος, Δ., «Ορθολογισμός και ανορθολογισμός στη σημερινή Ελλάδα», 27/4/2011, https://ratiovincit.com/2011/04/27/%CE%BF%CF%81%CE%B8%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B1%CE%BD%CF%8C%CF%81%CE%B8%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82/, Ρηγόπουλος, Δ., «Τολμήστε», ένα μανιφέστο ορθολογισμού, 5/6/2011, http://www.kathimerini.gr/428408/article/epikairothta/politikh/tolmhste-ena-manifesto-or8ologismoy, Στούπας, Κ., «Το τέλος του Μεσαίωνα στην Ελλάδα», 14/10/2011, http://www.capital.gr/o-kostas-stoupas-grafei/1304162/to-telos-tou-mesaiona-stin-ellada, Βερούτης, Α., «Η απαγωγή της Ελλάδας», 29/3/2011, http://www.capital.gr/me-apopsi/1160889/i-apagogi-tis-elladas, Ζαρέτος, Θ., «Η λογική της κρίσης και η κρίση της λογικής», 2/8/2012 http://metarithmisi.liberal.gr/post/%CF%83%CF%87%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CE%B1-%CE%B4%CE%B9%CE%B1%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CF%82/%CE%B7-%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CE%B7-%CF%84%CE%B7%CF%83-%CE%BA%CF%81%CE%B9%CF%83%CE%B7%CF%83-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B7-%CE%BA%CF%81%CE%B9%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%B7%CF%83-%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%B9/, Γιαννακίδης, Κ. «Ναι ή όχι στο μνημόνιο;», 12/2/2012,

http://www.protagon.gr/epikairotita/ellada/nai-i-oxi-sto-mnimonio-12594000000, Ανδριανόπουλος, Α., Η ηθικη ανωτεροτητα του καπιταλισμου», 13/11/2013, http://www.andrianopoulos.gr/2013/11/blog-post_13.html, Πανταζόπουλος, Α., «**Ο αριστερός εθνικολαϊκισμός 2008-2013»,** Επίκεντρο, 2013, Γρώπα, Ρ., Κούκη, Χ., Τριανταφυλλίδου, Α., «Ελληνική κρίση και Ευρωπαϊκή νεωτερικότητα», Κριτική, 2013, Μπώκος, Γ., «Οικονομική κρίση, λογική και ευαισθησία», 9/9/2013, https://www.tovima.gr/2013/09/09/opinions/oikonomiki-krisi-logiki-kai-eyaisthisia/, Δήμου, Ν. (2016) «Μικρό εγχειρίδιο ορθολογισμού (και ανορθολογισμού)», Πατάκης, Παπασαραντόπουλος, Π., «Λαϊκισμός και Εξουσία: Η ελληνική περίπτωση», (Ομιλία στην εκδήλωση του Κύκλου ιδεών «Εθνικολαϊκιστές Vs. Υπνοβάτες. Η Ευρώπη και η Ελλάδα στον παγκόσμιο χάρτη του λαϊκισμού»), 18/2/2017, https://ekyklos.gr/sb/392-laikismos-kai-eksousia-i-elliniki-periptosi.html, «Εθνικολαϊκιστές Vs. Υπνοβάτες. Η Ευρώπη και η Ελλάδα στον παγκόσμιο χάρτη του λαϊκισμού», 17/2/2017, (Εκδήλωση του Κύκλου Ιδεών «Εθνικολαϊκιστές Vs. Υπνοβάτες. Η Ευρώπη και η Ελλάδα στον παγκόσμιο χάρτη του λαϊκισμού», με ομιλητές τους Ανδρέα Πανταζόπουλο, Πέτρο Παπασαραντόπουλο, Ιάσων Πιπίνη, Βασίλης Παπαβασιλείου, Ευάγγελος Βενιζέλος. Συντόνισε ο Ηλίας Κανέλλης), https://vimeo.com/204662406, Γάτσιος, Κ., «Τα περιεχόμενα μιας Επανάστασης της Λογικής στην Ελλάδα της Κρίσης» (Μάιος 2017 TedX Komotini), 29/10/2017, https://www.gatsiosblog.gr/%CF%84%CE%B1-%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B9%CE%B5%CF%87%CF%8C%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%B1-%CE%BC%CE%B9%CE%B1%CF%82-%CE%B5%CF%80%CE%B1%CE%BD%CE%AC%CF%83%CF%84%CE%B1%CF%83%CE%B7%CF%82-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%BB/, Γιαννακόπουλος, Γ., «Η επανάσταση του ορθολογισμού», 1/4/2018, https://www.larissanet.gr/2018/04/01/i-epanastasi-tou-orthologismou-tou-gianni-giannakopoulou/ και του ιδίου «Η απώλεια της λογικής», 26/8/2018, https://www.larissanet.gr/2018/08/26/i-apoleia-tis-logikis-tou

-gianni-giannakopoulou/

[5] Κουκούτσης, Γ., «Το τίμημα του λαϊκισμού 2, Τσίπρας – Δημοψήφισμα», 11/7/2015, http://geokouk.blogspot.gr/2015/07/o-2-t.html

[6] Παπαδάκη, Λ., «Ο λαός είναι αλάνθαστος;», 2/11/2016, https://www.liberal.gr/arthro/90005/apopsi/arthra/o-laos-einai-alanthastos.html

[7] «Συντήρηση, "χώνευση", εγκαρτέρηση στο Χ.Α.», 4/4/2008, http://www.capital.gr/agores/480405/suntirisi-xoneusi-egkarterisi-sto-x-a

[8] Μαυρίδης, Θ., «Τι κάνουμε με τις μετοχές;», 24/12/2008, *http://www.capital.gr/siopitirio/644489/ti-kanoume-me-tis-metoxes*

[9] Ενδεικτικά: Λάμπρου, Κ., «Οι παράπλευρες απώλειες μίας κρίσης (όχι μόνο) οικονομικής», 5/2/2009, *http://www.capital.gr/me-apopsi/670161/oi-parapleures-apoleies-mias-krisis-oxi-mono-oikonomikis*, «Μπακογιάννη: Πρέπει να πολεμήσουμε τον εθνικό κυνισμό», 13/10/2010, *http://www.capital.gr/epikairotita/1065252/mpakogianni-prepei-na-polemisoume-ton-ethniko-kunismo*, Μαυρίδης, Θ., «Εποχές ξηρασίας…», 21/6/2010, http://www.capital.gr/siopitirio/994745/epoxes-xirasias, «Αυτό που φοβόμαστε, θα συμβεί. Έρχεται έκρηξη…», 20/12/2010, http://www.capital.gr/story/1105158/auto-pou-fobomaste-tha-sumbei-erxetai-ekrixi, Μαυρίδης, Θ., «Πιάσαμε πάτο;», 18/1/2011, http://www.capital.gr/siopitirio/1117942/piasame-pato, Γεωργακόπουλος, Θ., «Ο μεγαλύτερός μου φόβος», 1/5/2012, http://www.georgakopoulos.org/2012/05/fear/, *Βερούτης, Α.*, «Οικονομία νεκροζώντανων επιχειρήσεων», 24/12/2013, http://www.capital.gr/me-apopsi/1930249/oikonomia-nekrozontanon-epixeiriseon, Παγουλάτος, Γ., «Μετά τη σκόνη», (Καθημερινή 29/9/2013),

https://www.pagoulatos.eu/%CE%BC%CE%B5%CF%84%CE%AC-%CF%84%CE%B

7-%CF%83%CE%BA%CF%8C%CE%BD%CE%B7-%CE%BA%CE%B1%CE%B8%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%B9%CE%BD%CE%AE-2992013/,

[10] Βερούτης, Α., «Χωρίς Όραμα», 14/12/2010, *http://www.capital.gr/me-apopsi/1102752/xoris-orama*

[11] «Ματθαίος Γιωσαφάτ- Ψυχαναλύοντας την εθνική μας κρίση», NET 24/10/2011, https://www.youtube.com/watch?v=ps367aK7H-E

[12] Στούπας, Κ., «Το μόνο πράγμα που έχουμε να φοβηθούμε είναι ο ίδιος ο φόβος», 2/4/2009, http://www.capital.gr/o-kostas-stoupas-grafei/708002/to-mono-pragma-pou-exoume-na-fobithoume-einai-o-idios-o-fobos,

[13] Παπαχαλάς, Α., «Η άλλη Ελλάδα», 25/3/2009, http://www.kathimerini.gr/713776/opinion/epikairothta/arxeio-monimes-sthles/h-allh-ellada

[14] Ενδεικτικά: Κωστούλας, Γ., «Εορταστική γαστρονομική εθιμοταξία στη σκιά των Βρυξελλών», 24/12/2009, http://www.capital.gr/me-apopsi/878222/eortastiki-gastronomiki-ethimotaxia-sti-skia-ton-bruxellon και του ιδίου «Εορταστική γαστρονομική εθιμοταξία στη σκιά των Βρυξελλών (ΙΙ)», 31/12/2009, http://www.capital.gr/me-apopsi/880714/eortastiki-gastronomiki-ethimotaxia-sti-skia-ton-bruxellon-ii, Τσαγκαρουσιάνος, Σ., «Υπάρχω!», 23/12/2009, http://www.lifo.gr/mag/columns/2559, «TIME: Καταθλιπτικα τα Χριστουγεννα στην Αθηνα», 27/12/2011, http://www.blog.gr/articles/65011/TIME-Katathliptika-ta-Xristougenna-stin-Athina.html, Daskalos, "Χριστούγεννα, κρίση & long term bets!», 2011, http://betblog.sport24.gr/previews/diaphora/bet-blog-tipsters/khristougenna-krise-long-term-bets-daskalos/, Μαραβέλιας, Π., «Τα πιο καταθλιπτικά Χριστούγεννα των τελευταίων είκοσι χρόνων», 24/12/2012, http://www.rodiaki.gr/article/226528/ta-pio-katathliptika-xristoygenna-twn-teleytaiwn-eikosi-xronwn#ixzz4rJxrUE2A,

Χριστοπούλου, Μ., Πώς να περάσεις τα πιο όμορφα Χριστούγεννα ακόμα και αν δεν έχεις λεφτά», 23/12/2013, http://www.boro.gr/36789/pws-na-peraseis-ta-pio-omorfa-xristoygenna-akoma-kai-an-den-exeis-lefta, «Φωτογραφίες: Τα Χριστούγεννα της θλίψης στην Αθήνα», 26/12/2013, http://www.protothema.gr/greece/article/339998/fotografies-ta-hristougenna-tis-thlipsis-stin-athina/, Αργυρός, Κ., «Πατριώτη, συρρίκνωσαν το 2014!», 31/12/2013, http://www.protagon.gr/epikairotita/ellada/patriwti-syrriknwsan-to-2014-30537000000, Παχίδης, Σ., «Άντε ρε και ρεβεγιονίσου!», 25/12/2014, http://www.protagon.gr/epikairotita/ellada/ante-re-kai-revegionisou-38501000000,

«Τα Χριστούγεννα της κρίσης», 22/12/2016, http://beautyguard.gr/archives/6870,

[15] Μαυρίδης, Θ., «Γιατρέ μου, χρειάζομαι επειγόντως διακοπές!», 17/12/2010, http://www.capital.gr/siopitirio/1104493/giatre-mou-xreiazomai-epeigontos-diakopes

[16] Κουζέλη, Λ., «Ποιος έκλεψε το Πνεύμα των Χριστουγέννων;», 30/12/2010, http://www.tovima.gr/culture/article/?aid=375466

[17] Ενδεικτικά: Λουκά, Π., «Οι Ψυχολογικές Επιπτώσεις της Κρίσης», 18/5/2011, https://www.psychology.gr/selfhelp/615-oi-psychologikes-epiptoseis-ths-krishs.html, «Η αβεβαιότητα βλάπτει», 2/7/2010, http://www.capital.gr/health/1003249/i-abebaiotita-blaptei

[18] «Πώς να περάσεις τα πιο όμορφα Χριστούγεννα ακόμα και αν δεν έχεις λεφτά», 23/12/2013, http://www.boro.gr/36789/pws-na-peraseis-ta-pio-omorfa-xristoygenna-akoma-kai-an-den-exeis-lefta

[19] «Χριστουγεννα: Επιστροφη στα Ηθη και τα Εθιμα της Ελλαδας», 24/12/2010, http://www.aftodioikisi.gr/ota/perifereies/xristougenna-epistr

ofi-sta-ithi-kai-ta-ethima-tis-elladas/

[20] Τσαγκαρουσιάνος, Σ., «Υπάρχω!», 23/12/2009, http://www.lifo.gr/mag/columns/2559

[21] Κωστούλας, Γ., «Εορταστική γαστρονομική εθιμοταξία στη σκιά των Βρυξελλών», 24/12/2009, http://www.capital.gr/me-apopsi/878222/eortastiki-gastronomiki-ethimotaxia-sti-skia-ton-bruxellon

[22] Για την πάλη των κατατάξεων, αυτή την ιδιαίτερη διάσταση της πάλης των τάξεων βλ. Bourdieu, P., (2002) Η Διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης, Πατάκης

[23] Κωστούλας, Γ., «Εορταστική γαστρονομική εθιμοταξία στη σκιά των Βρυξελλών», ο.π..

[24] Κωστούλας, Γ., «Εορταστική γαστρονομική εθιμοταξία στη σκιά των Βρυξελλών», ο.π.

[25] Κωστούλας, Γ., «Εορταστική γαστρονομική εθιμοταξία στη σκιά των Βρυξελλών», ο.π.

[26] Καραγεώργου, Α., «Τα Χριστούγεννα “φάρμακο” στην κρίση», 13/12/2010, http://ygeia.tanea.gr/default.asp?pid=8&ct=2&articleID=11164&la=1

[27] «Γιώργος Μαραγκός: “Να κάνουμε την αυτοκριτική μας και να αξιοποιήσουμε τα θετικά της κρίσης”», 19/1/2013, https://www.syrosaxizoume.gr/2013/01/%CE%B3%CE%B9%CF%8E%CF%81%CE%B3%CE%BF%CF%82-%CE%BC%CE%B1%CF%81%CE%B1%CE%B3%CE%BA%CF%8C%CF%82-%CE%BD%CE%B1-%CE%BA%CE%AC%CE%BD%CE%BF%CF%85%CE%BC%CE%B5-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B1%CF%85%CF%84%CE%BF/

[28] «Η κρίση ”γενναει” ιδέες! Μήπως, τελικά, έχει και τα θετικά της;», 2013, http://www.paratiritis-news.com/?p=31747

[29] «Η Νίκη Αναστασίου απαριθμεί τα θετικά της κρίσης»,

1/6/2012,
http://www.entertv.gr/lifestyle/54836_i-niki-anastasioy-aparithmei-ta-thetika-tis-krisis

[30] «Τα θετικά της κρίσης: η ερωτική ζωή παίρνει “φωτιά”», 22/11/2012,
http://www.newsnowgr.com/article/281331/ta-thetika-tis-krisis-i-erotiki-zoi-pairnei-fotia.html

[31] Πολίτη, Χ., «Τα καλά της κρίσης», 20/5/2013, http://cosmopoliti.com/t%CE%B1-%CE%BA%CE%B1%CE%BB%CE%AC-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%BA%CF%81%CE%AF%CF%83%CE%B7%CF%82/

[32] Στούπας, Κ., «**Για την Ελλάδα ρε γαμώτο…», 11/3/2010,** http://www.capital.gr/o-kostas-stoupas-grafei/923354/gia-tin-ellada-re-gamoto

[33] Δήμου, Ν., «Σκοτώστε τον Δήμου!», 30/11/2010, http://doncat.blogspot.gr/2010/11/blog-post_30.html

[34] Μπέκος, Γ., «Στέλιος Ράμφος: “Η Ελλάδα της κρίσης έχει το άγχος του μαθητή”», 17/2/2012, http://www.tovima.gr/culture/article/?aid=444278

[35] Γεωργελές, Φ., «Edito 290», 17/2/2010, http://www.athensvoice.gr/politiki/edito-290

[36] Δημοκίδης, Α., «Η ιστορικός Μαρία Ευθυμίου ξεκίνησε να γυρίζει την Ελλάδα και δίνει δωρεάν διαλέξεις “από απελπισία”», 24/9/2017, http://www.lifo.gr/articles/archaeology_articles/161392

[37] Γεωργακόπουλος, Θ., «Η αξία της ντροπής», 2/8/2010, http://www.georgakopoulos.org/2010/08/shame/

[38] Ενδεικτικά:. Γεωργελές, Φ., «Edito 95», 29/9/2005, http://www.athensvoice.gr/politiki/edito-95, Ανδριανόπουλος, Α., «Βιαιότητες για το τίποτα», 21/2/2007, http://www.capital.gr/me-apopsi/247117/biaiotites-gia-to-tipota και του ιδίου «Εγκατάλειψη του κρατισμού», 21/5/2007,

http://www.capital.gr/me-apopsi/299125/egkataleipsi-tou-kratismou, Παναγόπουλος, Θ., «Φιλοδοξίες και όχι φοβικά σύνδρομα για τη νεολαία», 31/1/2007, http://www.capital.gr/me-apopsi/299125/egkataleipsi-tou-kratismou

[39] Αναστασόπουλος, Γ., «Η απενοχοποίηση του νεοφιλελευθερισμού», 11/12/2011, http://ganast.blogspot.gr/2011/12/blog-post_11.html#more

[40] Στούπας, Κ., «Ξοδεύαμε τα δανεικά…», 26/3/2010, http://www.capital.gr/o-kostas-stoupas-grafei/933334/xodeuame-ta-daneika

[41] Αρσένης, Ν., «Εμπρός, λαέ, μη σκύβεις το κεφάλι», 12/5/2010, http://www.athensvoice.gr/politiki/empros-lae-mi-skyveis-kefali

[42] Ενδεικτικά: «Η άνοδος και η εξαφάνιση των Αγανακτισμένων», http://www.kathimerini.gr/732818/opinion/epikairothta/arxeio_monimes_sthles/h_anodos_kai_h_e3afanish_twn_aganaktismenwn, Τσακυράκης, Σ., «Να φτιάξουμε ένα νέο σκαρί», 10/10/2010, http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=359786, «Φταίμε κι εμείς, φταίνε κι αυτοί, φταίει κι ο Χατζηπετρής», 29/1/2010, http://www.capital.gr/istoria-tou-xaa/897197/ftaime-ki-emeis-ftaine-ki-autoi-ftaiei-ki-o-xatzipetris, Εργαστήρι Μελετών Διεθνών Κρίσεων/Human Act, «Οι Αγανακτισμένοι», http://humanact.gr/joomla/index.php/-qq,

[43] Protagon Import, «Αγανακτισμένοι με τι;», 2/6/2011, http://www.protagon.gr/anagnwstes/aganaktismenoi-me-ti-7143000000

[44] Ενδεικτικά: Οικονομόπουλος, Θ., «Οι κωλοέλληνες, “εμείς” και οι “άλλοι”…», 28/8/2012, http://www.iefimerida.gr/blog-content/65192/%CE%BF%CE%B9-%CE%BA%CF%89%CE%BB%CE%BF%CE%AD%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B5%CF%82-

%C2%AB%CE%B5%CE%BC%CE%B5%CE%AF%CF%82%C2%BB-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%BF%CE%B9-%C2%AB%CE%AC%CE%BB%CE%BB%CE%BF%CE%B9%C2%BB%E2%80%A6, Το Ποτάμι, «Για να ξεπεράσουμε την κρίση πρέπει να αλλάξουμε και εμείς», 2/11/2014, http://topotami.gr/gia-na-xeperasoume-tin-krisi-prepi-na-allaxoume-ke-emis/, Θεοδωράκης, Σ., Τι θα κάνουμε με αυτή την "κωλοχώρα";», 2/1/2014, http://www.protagon.gr/epikairotita/politiki/ti-tha-kanoume-me-afti-tin-kwloxwra-30597000000, Κράλογλου, Γ., «Δουλειά στο Δημόσιο και "δουλεία" στον ιδιωτικό», 18/10/2010, http://www.capital.gr/me-apopsi/1067620/douleia-sto-dimosio-kai-douleia-ston-idiotiko, Μαυρίδης, Θ., «Στερητικό σύνδρομο…», 25/2/2011, http://www.capital.gr/siopitirio/1141731/steritiko-sundromo, Βερούτης, Α., «Όταν έκλαψε ο Ιονέσκο», 20/6/2013, http://www.capital.gr/me-apopsi/1819649/otan-eklapse-o-ionesko, «Φταίμε κι εμείς, φταίνε κι αυτοί, φταίει κι ο Χατζηπετρής», 29/1/2010, http://www.capital.gr/istoria-tou-xaa/897197/ftaime-ki-emeis-ftaine-ki-autoi-ftaiei-ki-o-xatzipetris, Γεωργακόπουλος, Θ., «Η αξία της ντροπής», 2/8/2010, http://www.georgakopoulos.org/2010/08/shame/, Στούπας, Κ., «Ξοδεύαμε τα δανεικά…», 26/3/2010, http://www.capital.gr/o-kostas-stoupas-grafei/933334/xodeuame-ta-daneika, Γεωργελές, Φ., «Edito 293», 10/3/2010, http://www.athensvoice.gr/politiki/edito-293, Μούργκος, Σ., «Το… ψυχογράφημα του Νεοέλληνα», 4/11/2016, https://www.e-forologia.gr/cms/viewContents.aspx?id=199549, "Ματθαίος Γιωσαφάτ: «Ένας ανώριμος λαός εκλέγει και ανώριμους ηγέτες»", https://www.tilestwra.com/mattheos-giosafat-enas-anorimos-laos-eklegi-ke-anorimous-igetes/ [Madame Figaro], Μαλεβίτης, Ν., «Η αγανάκτηση και οι αγανακτισμένοι…», 31/5/2011, http://www.reporter.gr/Apopseis/Apo-, thesews/%CE%9Dikhforos-Malebiths/item/180344-%CE%97-%CE%B1%CE%B3%CE%B1%CE%BD%CE%AC%CE%BA%CF%84%CE%B7%CF%83%CE%B7-

%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%BF%CE%B9-%CE%B1%CE%B3%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%BA%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%AD%CE%BD%CE%BF%CE%B9, Θεοδωράκης, Σ., «Στα μούτρα σας!», 30/5/2011, http://www.protagon.gr/epikairotita/ellada/sta-moutra-sas-7120000000, Protagon Import, «Το βλέμμα ενός εκτός Ελλάδας Ελληνα», 5/7/2011, http://www.protagon.gr/anagnwstes/to-vlemma-enos-ektos-elladas-ellina-7728000000, Σταμπούλογλου, Λ.,"«Εσφαλα» ο Ελληνας δεν είπε ποτέ!", 12/11/2017, https://www.protagon.gr/apopseis/editorial/44341512956-4434151 2956

[45] Βασιλειάδης, Δ., Έγκλημα και Τιμωρία, 4/7/2016, https://professors-phds.com/academics/articles-of-academics-2/articles-by-our-academics-2016/damianos-vasiliadis/eglima-kai-timoria/

[46] Protagon Import, «Αγανακτισμένοι με τι;», όπως παραπάνω

[47] Δήμου, Ν., «Πότε θα γίνουμε Έλληνες;», 14/1/2014, http://www.ndimou.gr/el/keimena/dimosieymata/protagongr/%cf%80%cf%8c%cf%84%ce%b5-%ce%b8%ce%b1-%ce%b3%ce%af%ce%bd%ce%bf%cf%85%ce%bc%ce%b5-%ce%ad%ce%bb%ce%bb%ce%b7%ce%bd%ce%b5%cf%82/

[48] Protagon Import, «Κίνημα των 10: Περικοπές στο κράτος πρόνοιας», 15/4/2011, http://www.protagon.gr/epikairotita/ellada/kinima-twn-10-perikopes-sto-kratos-pronoias-6320000000

[49] **Ρεπούσης, Σ.,** «Η κρίση του δημόσιου χρέους ως ευκαιρία» http://www.naftemporiki.gr/story/1230407/i-krisi-tou-dimosiou-xreous-os-eukairia, Διοσκουρίδης, Σ. «Μπορεί ο Κωστής Μπακογιάννης να κάμει τη ζωή του σαν άλλος;»: **«-Βιώνουμε την αποτυχία της Αριστεράς να απαντήσει ουσιαστικά στα μνημόνια;**

-Όχι μόνο απέτυχαν, αλλά μας πήραν στο λαιμό τους.

-Οι προηγούμενοι μας πήραν καθόλου στο λαιμό τους;

-Εννοείται. Μια σύγχρονη χώρα, και ειδικά μέσα στην Ευρώπη, δεν χρεοκοπεί έτσι απλά. Για να φτάσει εδώ που έφτασε η Ελλάδα, βιώσαμε μια συστημική αποτυχία. Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία γι΄αυτό.

-Απέτυχε ή τα «'φαγε»;

-Και απέτυχε και εν μέρει τα έφαγε. Απέτυχε όμως, αυτή είναι η ουσία και συμπαρέσυρε όλη την κοινωνία. Ουδείς αναμάρτητος.» http://popaganda.gr/kostis-mpakogiannis/

[50] Ενδεικτικά: «Ρατσιστικά στερεότυπα για τους πρώτους Έλληνες μετανάστες», 29/6/2012, http://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono/metanastes, Αργύρης, Ν., «Οχι Αρουραιοι, Οχι Ελληνες!», 30/9/2017, http://www.freeinquiry.gr/single-post.php?id=4233, http://www.cretalive.gr/history/otan-oi-ligdiarhdes-ellhnes-kai-krhtikoi-eftanan-sto-ellis-island , Μιχαηλίδης, Γ., Όταν οι «βρωμοέλληνες» έψαχναν τη Γη της Επαγγελίας, 11/4/2012, http://www.iefimerida.gr/news/45702/%CF%8C%CF%84%CE%B1%CE%BD-%CE%BF%CE%B9-%C2%AB%CE%B2%CF%81%CF%89%CE%BC%CE%BF%CE%AD%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B5%CF%82%C2%BB-%CE%AD%CF%88%CE%B1%CF%87%CE%BD%CE%B1%CE%BD-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B3%CE%B7-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B5%CF%80%CE%B1%CE%B3%CE%B3%CE%B5%CE%BB%CE%AF%CE%B1%CF%82, «Είναι οι Έλληνες λευκοί;» Το ακραίο ρατσιστικό ερώτημα για τους μετανάστες στην Αμερική. Το «πόρισμα» των ανθρωπολόγων και το κυνήγι της Κου Κλουξ Κλαν. Νέα εκπομπή από τη Μηχανή του Χρόνου (βίντεο)», 30/6/2017, http://www.mixanitouxronou.gr/einai-oi-ellines-lefkoi-to-akraio-ratsistiko-erotima-gia-tous-metanastes-stin-ameriki-to-porisma-ton-anthropologon-kai-to-kynigi-tis-kou-klouks-klan-nea-ekpobi-apo-ti-mixani-tou-xronou-vin/, «Όταν οι «λιγδιάρηδες» Έλληνες και κρητικοί έφταναν στο Ellis Island…», 11/4/2016,

https://www.cretalive.gr/history/otan-oi-ligdiarhdes-ellhnes-kai-krhtikoi-eftanan-sto-ellis-island

[51] Papantoniou, Y., The periphery's purgatory, 8/4/2014, http://economia.icaew.com/opinion/april-2014/the–peripherys–purgatory και Kostas A. Lavdas, Spyridon N. Litsas, Dimitrios V. Skiadas (2013) Stateness and Sovereign Debt: Greece in the European Conundrum, Lanham: Lexington Books,

[52] http://www.report24.gr/wp–content/uploads/focus–afrodite_431x-241x300.jpg

[53] Φιλιππόπουλος, Θ., «Γιατί οι Έλληνες σιχαίνονται να πληρώνουν φόρους», 27/4/2009, http://www.capital.gr/me-apopsi/722322/giati-oi-ellines-sixainontai-na-plironoun-forous

[54] Ανδριανόπουλος, Α., «Κατευθύνσεις και προσανατολισμοί», 2/12/2009, http://www.capital.gr/me-apopsi/864269/kateuthunseis-kai-prosanatolismoi

[55] «Παπανδρέου: Η Ελλάδα είναι μια διεφθαρμένη χώρα», 6/5/2012, https://www.youtube.com/watch?v=NS90TlfMFDs, «Ζαν Κλοντ Γιούνκερ. Διευκρινιστική δήλωση «δείχνει» τον Γ. Παπανδρέου για τα περί διεφθαρμένης χώρας» http://www.tovima.gr/politics/article/?aid=359835

[56] «Η απάντηση εις την κατακραυγή που υπάρχει εναντίον του πολιτικού προσωπικού της χώρας «πώς τα φάγατε τα λεφτά», που μας ρωτάει ο κόσμος είναι αυτή: Σας διορίσαμε. Τα φάγαμε όλοι μαζί. Μέσα στα πλαίσια μιας σχέσης πολιτικής πελατείας, διαφθοράς, εξαγοράς και εξευτελισμού της έννοιας της ίδιας της πολιτικής», Θεόδωρος Πάγκαλος, Βουλή, 21.09.2010, http://pangalos.gr/portal/%CE%BC%CE%B1%CE%B6%CE%AF-%CF%84%CE%B1-%CF%86%CE%AC%CE%B3%CE%B1%CE%BC%CE%B5/

[57] Κάουφμαν, Σ., «Είκοσι δημοφιλείς πλάνες για την κρίση

χρέους», Ινστιτούτο Ρόζα Λούξεμπουργκ, 2/2011, https://www.rosalux.de/fileadmin/rls_uploads/pdfs/sonst_publikationen/Broschur_Pleite-Griechen_griech.pdf

[58] «Ryanair: Τεμπέληδες οι Έλληνες», 9/7/2015, http://info-war.gr/ryanair-%CF%84%CE%B5%CE%BC%CF%80%CE%AD%CE%BB%CE%B7%CE%B4%CE%B5%CF%82-%CF%80%CE%BF%CF%85-%CF%88%CE%B7%CF%86%CE%AF%CE%B6%CE%BF%CF%85%CE%BD-%CF%80%CE%B1%CE%BB%CE%B1%CE%B2%CE%BF%CF%8D%CF%82-%CE%BF%CE%B9/

[59] «Σάλος με τις δηλώσεις Ντάισελμπλουμ για τις χώρες του Νότου που ξόδεψαν λεφτά σε αλκοόλ και γυναίκες», 21/3/2017, http://www.altsantiri.gr/kosmos/salos-meta-tis-dilosis-ntaiselbloum-gia-tis-chores-tou-notou-den-zitise-syngnomi-video/

Φωτογραφία κειμένου: Louisa Gouliamaki